

**MİR-BAGIRZADƏ
SƏMİRƏ ALTAY QIZI**

MULTİKULTURALİZMƏ

GİRİŞ

DƏRSLİK

Elmi redaktor: professor Hüseynov İlqar

Rəyçi: Ukrayna, siyasət elmləri doktoru - Rüstəm Jangoja

Rəyçi: dosent Kərimli Vüqar

Rəyçi: dosent Şəkixanova Mətanət

**Mir-Bağırzadə S.A. Multikulturalizmə giriş. Dərslik, - Bakı, -
2021, - S.120.**

© Müəllif hüquqları qorunur.

MİR-BAGIRZADƏ SƏMİRƏ ALTAY QIZI

Multikulturalizmə giriş

Dərslik

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun
Elmi Şurasının 19 May 2021 tarixli 1 nömrəli
protokolun qərarı əsasında çap olunmuşdur

BAKI-2021

RƏY

Olkəmiz ikinci dəfə müstəqilliyini qazandıqdan sonra Respublikamızda yenidən düzənlənən təhsil sahəsində öz töhfələrini vermiş olan ilk mədəniyyətşünaslarımızdan biri, fəlsəfə doktoru, dosent Mir-Bağırzadə Samirə Altay qızının Ali məktəblərin tələbələri üçün nəzərdə tutaraq yazdığı "Multikulturalizmə giriş" dərsliyi onun çox illik pedaqoji təcrübəsini əhatələyərək dəyərli dərs vəsaiti kimi günümüzün aktual predmetinin öyrənilməsinə yeni bir töhfədir. Müəllif bu kitabında dünyanın aparıcı tədqiqatçılarının və özünün də tədqiqatlarına əsaslanaraq, gəldiyi qənaətlərdən çıxış edərək çoxmədəniyyətliliyin hökm sürdüyü məkanlarda müxtəlif etno-mədəniyyətlərin bir yerdə mövcud ola bilməsinin fəlsəfəsini açıqlayan "Multikulturalizmə giriş" fənninin əhəmiyyətinin fərqləndirilməsinə əsaslanaraq tələbələrə daha lakonik və əlçatan bir mənbə təqdim etmişdir.

Bildiyimiz kimi tarixi prosesdə formalaşan, müsbət və obyektiv xarakter daşıyan, insanların dünyagörüşünün və fəaliyyətlərinin məzmununu müəyyən edən və istiqamətləndirən etnik-mədəni müxtəliflik və onun əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlər müasir ictimai inkişafda müəyyənedici rol oynayır. Bu isə müasir dövrdə mədəniyyətin ictimai inkişafda aparıcı rol oynamasından irəli gəlir. Elə Samuil Hantinqtonun "Sivilizasiyaların toqquşması və dünya düzəninə yenidən qurulması" adlı kitabında qeyd etdiyi kimi: "Yeni dünyada xalqlar arasında əsas fərqlər ideoloji, siyasi, iqtisadi deyil, mədəni xarakter daşıyır". Müasir dövrdə xalqlar öz tarixlərinə, dinlərinə, etnik-mədəni dəyərlərinə müraciət edərək kimliklərini müəyyən edirlər. Kimlik məsələsi isə xalqların tarix səhnəsində öz müqəddəratını həll etməsi üçün vacib amildir. Digər yandan mədəniyyət, dəyərlər kimliyi formalaşdırıcı amillər olduğu üçün bu aspektdə Sərq və Qərb mədəniyyəti tədqiqatçılarının nəzər nöqtələri nəzərə alınaraq mədəniyyətin xalqların və dövlətlərin formalaşmasındakı aparıcı rolu bu dərsləkdə Samirə xanımın məxsusi çəhdləri ilə "xırdalanaraq" 30 ildən artıq olan bir təcrübənin verdiyi həssaslıqla tələbələrin diqqətinə təqdim edilmişdir.

Beləliklə, ictimai inkişafda mədəniyyətin aparıcı rol oynaması müasir dövrdə etnik-mədəni müxtəlifliyin və onun əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunmasının və inkişafının vacibliyini əsaslandırır. İctimai inkişafda mədəniyyətin aparıcı rol oynaması isə günümüzdə multikulturalizm siyasətinin düzgün siyasət olduğunu sübut edir... Müəllif tələbələrin istifadəsinə təqdim edəcəyi bu dərsliyində mədəniyyətimizi, bu vəsilə ilə də kimliyimizi formalaşdıran Azərbaycan mütəfəkkirlərinin də bütöv bir pleyadasının haqlı olaraq adını çəkir, əsərlərinə müraciət edir.

Dərslərdə mədəniyyət, sivilizasiya, multikulturalizm, mentalitet, qloballaşma, tolerantlıq, mədəniyyətin etnik-millət xüsusiyyətləri, mənəvi və maddi mədəniyyət, mədəni dəyərlər sistemi, mədəniyyətin sosial institutları və s. anlayışların nəzərdən keçirildiyi kulturoloji aparat - cədvəl şəklində araşdırılmışdır.

Kitabda Samirə xanım bir vətənpərvər, eyni zamanda incə araşdırmaçı kimi “Azərbaycan multikulturalizmi”nin mövcud multikulturalizm modelləri içərisində ən yaxşı model olduğunu bir daha təsdiqləyir. Zənnimizcə bu təsdiqi Azərbaycan xalqının öz tarixi torpaqları uğrunda mübarizəyə qalxaraq 44 gün ərzində apardığı “Vətən müharibəsi” də nöqtələdi. Azərbaycan adlı məkanda müxtəlif etnosların bir yerdə, bir amal uğrunda, “Vahid ailə” üzvləri kimi vuraşaraq əldə etdikləri qələbə dünyaya da, xalqımıza da dövlətimizin multikulturalizm siyasətinin nə qədər səmərəli olduğunu bir daha sübut etdi. Samirə Mir-Bağırzadənin. qədim dövürlərdən ta günümüzdə qədər yaşadığımız məkanın insanların yaşam fəlsəfəsi, zəmanəmizin aktual predmeti və dövlətimizin mərhum Prezident Heydər Əliyevin və onun siyasət kursunu davam etdirən Prezident İlham Əliyevin dönməz siyasətinin modeli olan multikulturalizmə həsr etdiyi bu dərsliyin elimi ədəbiyyatda öz layiqli yerini alacağına inanırıq.

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun fəlsəfə doktoru, dosenti ,

BDU-nun “Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq” kafedrasının müəllimi

M.M. Şəkixanova

RƏY

Mir-Bağırzadə Samira Altay qızının tədris və metodiki tədqiqatını nəzərdən keçirməyimə yekun qiymətləndirmə ilə başlamağa istədim - müəllif tədqiqatını dünyanın müasir qloballaşmasının güclü cərəyanı və misli görünməmiş genişlənmiş informasiya məkanı, habelə bir vaxtlar etnomədəni yerlərin aksiologiyasını kökündən dəyişdirən bir sıra ictimai-siyasi təlatümlərlə əlaqəli vacib bir mövzuya həsr etmişdir. Təqdim olunmuş mövzunun mürəkkəbliyinə baxmayaraq, qarşına qoyduğu vəzifələri uğurla həyata keçirdi.

Müəllifin nəzərdən keçirdiyi tədqiqatın təhlili və qiymətləndirilməsinə gəldikdə, ona artıq başlanğıcdan böyük bir maraq yaranır. Bir xüsusiyyət, fikrimcə, göstərilən mövzunu nəzərdən keçirərkən müəllifin ilkin mövqeyini və meyarını - İslami sosial dəyişikliklərə baxışının- hüquqi quruluşunu və mental xüsusiyyətlərini təyin etməsidir. Təqdim olunan, son illərdə xalqlararası təmaslarda intensivləşən proseslərin təhlilinə müqayisəli(komparativ) yanaşma müəllifə təkcə vətəində deyil, həm də dəyişən dünya məkanda çoxmədəniyyətli,multikultural proseslərin bu günü və gələcəyi barədə obyektiv anlayışa üçün zəmin yaradır.

Dünyanın əsas dünyəvi dinləri olan xristianlıq və buddizmin teoloji və etnomədəni əsasları və normativ ənənələri ilə tanış olan müəllif, ümumdünya bəşəri ənənələrinin dəyərlərini ortaya qoyur, bunun sayəsində dominant,hakim bir amil kimi ümumi bir mədəni konsensus formalaşır və bu bəşəriyyətin gələcək mədəniyyətinin modelini təyin edən sosial-mədəni harmoniyanın bir formasını müəyyən edir.

Mir-Babirzadə Samira Altay qızının araşdırmasını təhlil edərkən, müsbət bir qiymətləndirmə olaraq, məntiqi və aydın şəkildə qurulmuş müəllif kompozisiyasını və müəllifin bu formatın araşdırılması ilə müqayisədə müəyyən üstünlüklər verən aydın və anlaşılıqlı dilini göstərmək lazımdır.

Təhlil olunan tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək, qeyd etmək lazımdır ki, müəllif müasir tədqiqatların başlanğıc

mərhələsindədir, çünki müasir dünyada baş verən proseslər bütün təlatümlü xüsusiyyəti və gözlənilməz görünməsi ilə sosial-mədəni və konseptual dərk etmə anlayışları üçün gələcəkdə bir analiz metodologiyasına çox böyük ehtiyacı var. Qiymətləndirilən əsərin müəllifinin apardığı tədqiqat mənə, Mir-Bağırzadə Samira Altay Qızının "Multikulturalizmə giriş" adlı rəy araşdırmasının müsbət qiymətləndirilməsinə əsas verir.

Araşdırmada müəllif multikulturalizm prosesinin əsas xüsusiyyətlərini dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının obyektiv nəticəsi və etnik-mədəni, konfessional müxtəlifliyin daşıyıcısı olan mühacirlərin sayının artması kimi araşdırır. Bütün bu proseslər mühacirlərin qaldıqları ölkələrin ənənələrini və dəyərlər sistemini aktiv şəkildə təsir edir.

Müəllifin tədqiqatını davam etdirməsini arzulayıram, çünki burada yalnız nəzəri bir komponent deyil (bu özü hərtərəfli dəstəyə layiqdir), həm də tətbiqi mahiyyətinin dərk edilməsində əhəmiyyətli bir əsas və amildir.

**Siyasi elmlər doktoru,
ÜmumUkrayna
İslam Araşdırmaları Mərkəzinin
Vitse-prezidenti**

JANQOJA R.N.

ÖN SÖZ

"Multikulturalizmə giriş" fənni - giriş mühazirələr kursudur, o kulturologiyanın ən vacib nəzəri hissələrindən birini tədqiq edən, müxtəlif etnosların vahid bir mədəniyyət məkanında bir yerdə yaşamalarını, qarşılıqlı təsirlərini, birliyini və ya ziddiyyətlərini vahid bir cəmiyyəti və ya sosial orqanizm kimi araşdırır. Dünya praktikasında əvvəldən çoxmillətli və çoxkonfessional quruluşa malik olan ölkələrdə bir çox multikulturalizmin növlərini tədqiq edən bir neçə nəzəri tədqiqatlar mövcuddur. Bunların arasında Amerika, Avropa və Azərbaycan multikulturalizm modelləri var.

Dillərinin, dinlərinin və ənənələrinin qorunub saxlandığı Azərbaycanda müxtəlif xalqlar yaşayır. İslamla yanaşı digər dinlər: Yəhudilik, Xristianlıq və onların icmaları, dini ibadətgahları qorunub saxlanılır və mövcuddur.

Multikulturalizm - mədəniyyətlərin paralel mövcudluğu, onların kütləvi mədəniyyətin ümumdünya axınında qarşılıqlı zənginləşməsi və inkişafıdır. Və digər multikulturalizm modellərindən fərqli olaraq, Azərbaycan multikulturalizmi şəkildə təqdim olunan -ideal və nümunəvi göstəricisi sayılır.

Azərbaycan Multikulturalizmin modeli - müxtəlif mədəni identikliyə və plüralizmə sahib olan insanların və icmaların harmonik yanaşı yaşaması ilə hüquqi qurumlar vasitəsi ilə təmin olunan bir cəmiyyətdir və humanist mənada fərqli mədəni dünyagörüşlü xalqların dinc yanaşı yaşamasının qiymətli və əvəzsiz təcrübəsidir. Burada uzun bir tarixi dövrdə yaşayan yüksək mənəvi mədəniyyətə sahib olan xalqlar Şərq, Müsəlman və Avropa dəyərlərini, fərqli mədəniyyətlərini birləşdirən və dünya sivilizasiyası prosesində iştirak edən bənzərsiz ənənələri birləşdirir.Özünün və müxtəlif köklü etno-ənənələrinin qorunması, qədim zamanlardan formalaşmış mədəniyyətlə yanaşı, müxtəlifliyini və mədəniyyətlərarası ünsiyyətə açıqlığı ilə səciyyəlidir və Azərbaycan multikulturalizmin humanist formasının ən yaxşı nümunələrindən birinə çevirir.

Multikulturalizm fenomeni və onun fikirləri müsbət potensial daşıyır və bütün cəmiyyətin sosial sabitliyinin təminatlarına daxil

edilir və bəşəriyyətə söykənən bərabərlik və diskriminasiya olmadığının vacib amili və prinsipidir. Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının alimi professor Rüstəm Jangoja "Multikulturalizm: pro et contra" kitabında qeyd etdiyi kimi: "Kompromislərin və problemlərə konstruktiv həllərin axtarırları qloballaşan dünyada tendensiyaların zəruri prosesi kimi, multikulturalizm və transkulturalizmin nümunələrinin aşkarlanması istiqamətində görülür. Və bu - yalnız ölkələrin, hökumətlərin vəzifəsi, onların siyasi iradəsi və alim-ictimai xadimlərin maarifçilik fəaliyyətinin müsbət layihələrinin həyata keçirilməsində ardıcılığı deyil, eyni zamanda sivil vətəndaş sülhü və səylərini birləşdirən bütün vətəndaş cəmiyyətinin də vəzifəsidir və bundan fərdi bir ölkənin həmçinin bəşəriyyətin gələcəyi asılıdır" (*Rustem Jangoja "Multikulturalizm: pro et contra"*, - Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Dünya Tarixi İnstitutu, - Kiyev, -2016, - s.6.)

Tədqiqatda həm Qərbin (Vill Kimliki "Multikultural Vətəndaşlıq", Çandran Kukatas "Multikulturalizmin Nəzəri Əsasları") və həmçinin bu sahədə yaradan Azərbaycan mütəfəkkirləri, elm adamları: Nəsir əd-Din Tusi, Nizami Gəncəvi, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Həsən bəy Zərdabi, Üzeyir Hacıbəyov, Şamil Fətullayev, eyni zamanda Əhməd Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" (1920) əsərində, Azərbaycan Respublikası bayrağımızın rənginin (müəllif: Əlibəy Hüseynzadə) rəmzlərində əks olunan : *Türk mədəniyyəti* - göy rəngi, *İslam mədəniyyəti* - yaşıl rəngi və qırmızı rəng - *Avropa mədəniyyətidir*, o İslam mədəniyyətinin varisi olaraq azadlığı, modernləşməni ifadə edir; həmçinin burada Azərbaycan kulturologiyasında müasir nəzəri tədqiqatlar: *Kamal Abdulla və başqaları: Multikulturalizmə giriş: Universitetlər üçün dərslik*, 2019; *Mirzəzadə, R. Multikulturalizm və Müxtəliflik Siyasəti. Şərqi-Qərbi: Gender, Din və Mənəviyyət*, 2012; *Mir-Bağırzadə S. və b. Müasir Azərbaycan və Şərqi və Qərbi kontekstində multikulturalizm*, 2018,- təqdim olunub.

Dərslikdə - *mədəniyyət, sivilizasiya, multikulturalizm, mentalitet, qloballaşma, tolerantlıq, mədəniyyətin etnik-milli xüsusiyyətləri, mənəvi və maddi mədəniyyət, mədəni dəyərlər sistemi, mədəniyyətin sosial institutları və s.* anlayışlarının nəzərdən keçirildiyi Anlayışlı

kulturoloji aparatı -cədvəl şəklində araşdırılmışdır. Mühazirə materialına əlavə olaraq onlara müasir dünya tədqiqatlarını əks etdirən *Əlavə* verilir, burada dünya və Azərbaycan qanunvericilik sənədlərini və bu mövzu ilə əlaqəli digər dəyərli materialları təqdim edən multikulturalizmin nəzəri aspektini nəzərdən keçirilir. Sonda mövzu ilə bağlı *imtahan sualları* təqdim olunur. Təqdim olunan elmi ədəbiyyat həm Azərbaycan, həm də xarici tədqiqatları, həm də böyük ensiklopedik materialları əks etdirir.

**«MULTİKULTURALİZMƏ GİRİŞ» FƏNNİN
MÖVZU TƏQVİM PLANI**

I semestr

№	Mövzular	Mühazirə	Seminar
1	Kulturologiya- mədəniyyət haqqında bir elm kimi	2 saat	2 saat
2	Multikulturalizm- kulturologiyanın bir hissəsi kimi. "Multikulturalizmə giriş"fənni: onun predmeti, obyektı, tədqiqat metodları, funksiyalar.	2 saat	2 saat
3	Dünya dinləri	2 saat	2 saat
4	Azərbaycanda dinlərin müxtəlifliyi: Yəhudilik, Xristianlıq, İslam.	2 saat	2 saat
5	Azərbaycanın çoxmədəniyyətli etnik müxtəlifliyi	2 saat	2 saat
6	Dünya multikulturalizm modelləri	2 saat	2 saat
7	Azərbaycan multikulturalizm modeli	2 saat	2 saat
8	Yekun dərs:		2 saat
	ÜMÜMİ:	30 saat	

1.KULTUROLOGİYA-MƏDƏNİYYƏT HAQQINDA ELM

Kulturologiya - yaradıcı həyat və insan fəaliyyəti, onun mahiyyəti, xüsusiyyətləri, tarixi, inkişaf qanunları, nailiyyətləri, texnologiyaları və imkanların dəyişiklikləri haqqında elmdir.

KULTUROLOGIYANIN ƏSAS HİSSƏLƏRİ:

1.Dünya mədəniyyətinin tarixi	<p><i>İnsanların (bəşəri) həyat fəaliyyətinin dəyərli pozitiv tarixi yaradıcı nailiyyətləri, mahiyyəti, üsulları, həyat üçün fiziki zəhməti, ağılı, hissləri ilə yaranan progressiv (tərəqqi) inkişafdır;</i></p> <p><u>Dünya mədəniyyəti tarixi sivilizasiyaların, imperiyaların və ölkələrin mövcudluğunun müxtəlif dövrlərində multikulturalizmin tarixini və inkişaf formasını öyrənir.</u></p> <p>Mədəniyyət tarixinin inkişaf mərhələləri: İbtidai mədəniyyət; İlk sivilizasiyalar və Antik mədəniyyət; Qul cəmiyyətinin mədəniyyəti; Feodal mədəniyyəti; İslam mədəniyyəti; İntibah mədəniyyəti; Yeni zamanın mədəniyyəti; Kapitalizm mədəniyyəti; Sosializm mədəniyyəti; Müasir dünya mədəniyyəti.</p>
2.Mədəniyyətin nəzəriyyəsi	<p><i>Dünya mədəniyyəti inkişafında kompleks tədqiqatlar.</i></p> <p>Nəzəri-mədəni blokun tərkibi: Kuluroloji antropologiya; Mədəniyyətin fəlsəfəsi; Etnologiya; Mədəniyyətin sosiologiyası; Mədəniyyətin psixologiyası; Mədəniyyətin teologiyası; Mədəniyyətin sinergetikası;</p> <p><u>Multikulturalizm sahəsində nəzəri elmi işləmələr;</u> Mədəniyyətin</p>

	metodologiyası; Tarixi təcrübədə mədəniyyətin inkişafında elmi-nəzəri ümumiləşdirmə; Sosial - mədəni inkişafı üçün layihələrin, modellərin, və texnologiyaların işlənməsi və s.
--	---

Kulturologiya- humanitar , ictimai elmlərin metodları və nailiyyətlərini istifadə edir:

Tarix, fəlsəfə, arxeologiya, etnografiya, antropologiya, məntiq, psixologiya, etika, estetika, incəsənət, sosiologiya, linqvistika, filologiya, coğrafiya, iqtisadiyyat, dövlət və hüquq tarixi və nəzəriyyəsi, dinşünaslıq, ekologiya, politologiya və s.
--

Kulturologiyanın əsas və vacib problemləri və sualları:

1	İnsanın yaranması və inkişafı;
2	Cəmiyyətin və dövlətin yaranması və inkişafı;
3	<i>Yaranan dəyərlərin</i> mahiyyəti, strukturu və xüsusiyyəti: coğrafi, tarixi və sosial şəraiti və onların yaranma vaxtı və məkanı;
4	Məqsədlər, texnologiyalar, müqaisəli <i>dəyərlər və yaradıcı müəlliflər</i> ;
5	Funksiyaların mexanizmi, qarşılıqlı əlaqələr, <i>mədəniyyətin bəzi tərəfləri və institutların inkişaf qanunları</i> ;
6	<i>Mədəniyyətin</i> qorunması, saxlanılması , mübadilə üsulları və gələcək nəsillərə ötürülməsi;
7	<i>Mədəniyyətin bu gün və gələcək</i> üçün dəyəri və əhəmiyyəti; Proqnozlaşma.

MƏDƏDNİYYƏT BƏ SİVİLİZASIYA ANLAYIŞI

<p>Mədəniyyət anlayışı</p>	<p>Mədəniyyət - cəmiyyətin intellektual, etik, hüquq, iqtisadi və institusional inkişafını təmin edən yaradıcı prosesdir, bu sistemin zaman və məkanda ənənələri saxlayan və qoruyan - irəliləyən progressidir(tərəqqidir). Mədəniyyət <u>təkamül(evulusiya)</u> prosesi ilə xarakterizə olunur.</p> <p>Genezisi: Mədəniyyət("Şəhərli"-ərəbcə)-Kültür (cultura) sözü Latın dilində meydana gəldi. Yaşamaq, becərmək, kultivasiya etmək, qayğı göstərmək, şərəfləndirmək, himayə etmək çox mənaları olan "colere" sözündən gəldi.</p> <p>İlk dəfə "kültür" sözünə "De agri cultura" adı verilən Mark Porsiy Katon Böyük (e.ə. 234-149) tərəfindən əkinçilik traktatında(risaləsində) rast gəlmək olar. Bu risalə təkcə torpağın becərilməsindən deyil, həm də əkin sahəsini , ona qarşı xüsusi emosional sevgi münasibətinə də nəzərdə tutan tarlaya baxmağa həsr edilmişdir. Romalılar "mədəniyyət" sözünü yalnız mükəmməllik, yaxşılaşdırma mənasını verən ifadələrdə istifadə edirdilər: "culture juries" - "mədəniyyət münasibətlərin yaranması, tərbiyə etməsi" - davranış qaydalarının inkişafı üçün,"culture lingual" - "dilin</p>
-----------------------------------	--

	<p>yaxşılaşdırılması" üçün və s. Romalı natiq və filosof Mark Tulliy Siseron (e.ə. 106-43) "Tusculan Conversations"(Tuskula söhbətləri) əsərində fəlsəfəni "ruhun mədəniyyəti" ("cultura animae") adlandıraraq məcazi mənada "mədəniyyət" sözündən istifadə etmişdir, o fəlsəfə ilə məşğul olan insanın ruh və ağıl mədəniyyətinə sahib olduğuna inanırdı. Müsəlman ərəbləri <i>Mədinə</i> («<i>mədinə</i>»-<i>ərəb dilində</i>-"<i>şəhər</i>")şəhərində yaşayan əhalisinin mədəni həyat tərzini aparən-«mədəni» adlandırmağa başladılar.</p> <p>Müstəqil bir termin mənasında "mədəniyyət" Alman hüquqşünası və tarixçisi Samuel Pufendorf (1632-1694) əsərlərində ortaya çıxdı.Bu termini "təbii", təhsilsiz," təbii insandan" fərqli olaraq , cəmiyyətdə yetişdirilən, təhsilli, maariflənmiş "süni insan"üçün istifadə etmişdir.</p>
<p>İslam mədəniyyəti</p>	<p>İslam mədəniyyəti – müxtəlif mədəniyyətləri yegənə islam dinində birləşdirən tam sistemdir. <i>Məhəmməd peyğəmbərin</i> və müsəlmanların <i>müqəddəs kitabı</i> olan – <i>Quranın</i> əqidələri İspaniyadan Çinə qədər geniş ərazini daxil edən Orta əsrlərin sosial-mədəni inkişafına pozitiv təsir göstərən müsəlman sivilizasiyasının əsas ideologiyasıdır. Müsəlman mədəniyyəti Antik Yunan</p>

	<p>və Romanın elm və incəsənətini canlandırdı və Antik və Avropa Orta əsrlər arasında bağlayıcı həlqəsi oldu. O, İspaniyadan – Avropa və Latin Amerikaya qədər – dünya mədəniyyətinə təsir göstərdi.</p> <p>Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları:</p> <p><i>1.Elmindən fayda gələn alim min ibadətdən üstündür;</i></p> <p><i>2.Beşikdən qəbrədək elm axtarışında olun;</i></p> <p><i>3..Biliklər Çində də olsalar, onu orada axtarın;</i></p> <p><i>4..Behişt-anaların ayaqları altındadı;</i></p> <p><i>5.İnsanın gözəlliyindən biri də - onun aydın və gözəl danışmasındadır.</i></p>
<p>Sivilizasiya anlayışı</p>	<p>Sivilizasiya - tam mədəniyyət sistemini xarakterizə edir, o özündə yazı, dövlətçilik, idarəetmə, elm və təhsil, dini və iqtisadi institutları və s., həmçinin yüksək texnoloji inkişafı ilə inteqrasiya olunur. Sivilizasiya intellektual və texnoloji mütərəqqi bir sığrayışa arxalanaraq <u>inqilabi bir proses</u> ilə xarakterizə olunur. Daha effektiv olan lokal-tarixi sivilizasiyaların nümunəsi – Qədim Roma, Yunan və başqalarıdır.</p> <p>Genezi:"Sivilizasiya" termininin özü yalnız XVIII-ci əsrdə ortaya Fransada çıxdı(baxmayaraq ki,sivilizasiya və sivilləşmə fikri xeyli əvvəl ortaya çıxıb). Burada</p>

	<p>cəmiyyətin tarixinə yeni bir baxışın: tarixi dinamizm, ümumdünya tərəqqi, sivilizasiya fikirlərinin hökmranlığının başlanğıcını qeyd edərək "sivilizasiya" termini azadlıq və ədalətlə dolu bir vətəndaş cəmiyyətini təsvir etdi.</p>
<p>İslam sivilizasiyası</p>	<p>İslam sivilizasiyası - mürəkkəb və çox inkişaf etmiş mədəniyyətinə malik olan, həmçinin elm və texnika sahəsində (kənd təsərrüfatı sahəsində texniki nailiyyətlər, irriqasiya sistemi, texniki qurğular: kanalizasiya, dambalar, su qoruqları; metalların emalı, kağız, pambıq, parça istehsalı və s.) böyük kəşflərlə xarakterizə olan İslam Ərəb xülfəti adlanan ümumi dil, Quran yazıldığı – ərəb dili ilə birləşən qüdrətli, nəhəng dövlət qurmuşdur.</p> <p>Hər sivilizasiya hamı üçün vacib ola bilən dəyərləri müəyyənləşdirir, özünü ona aid edir. İslam sivilizasiyasının əsas bağlayıcı qüvvəsi - islam dinidir. İslam sivilizasiyası iri müstəqil dövlətlərin çoxunda inkişaf edirdi. Quran vəhləri Məhəmmədin dilindən elan ediləndən sonra və əsrlər boyu dəyişilməz qalan, islam aləminin nümayəndələrini birləşdirən yaranan İslam sivilizasiyası coğrafi baxımdan olduqca müxtəlif olan regionları birləşdirdi. İslam tərəfindən yaranan sivilizasiya zaman və məkanda dəyişilməz oldu. Əsasən ayrı-ayrı</p>

regionlarda bərkidilmiş bu cəmiyyət həm də yerli mədəniyyətlər olan özünə xas intellektual yaradıcılıqda inkişaf edərək, özünü əks etdirirdi və islam xarakteri zaman və məkanda məskan salmağa heç də mane olmurdu. Osman dövrünün türk islamı, Şirvanşahlar, Səfəvilər sülalələr dövründə Azərbaycan islamı və ya böyük Moqolların Hind islamı özünü orijinal törəmə kimi göstərdi, burada da müsəlman dinin prioriteti digər spesifik cərəyanların olmasına mane olmurdu. Eyni zamanda dil ümumiliyi ilə birləşən bütün bu mədəniyyətlər ayrı ola bilməzdi. Bu sivilizasiya müxtəlif aspektlərdə açılır: bir tərəfdən, o, komfort, hətta təmtəraq təmin edən böyük texniki və maddi nailiyyətlərlə xarakterizə olunur, digər tərəfdən – bizə bu sivilizasiyanın dini və intellektual səmtləşməsi yolu açılır, buna görə də bütün cəmiyyətin mentalitetini təsvir etmək mümkündür.

Əvvəl Əməvilər, sonra isə Abbasilər və Fatimilər himayəsi altında inkişaf edən islamın triumfu ilə birlikdə böyüyən ilk imperiya ərəb-müsəlman islam sivilizasiyası terminin ən ümumi mənasında “klassik” adlandırılı bilər. Təkcə keçid dövrü ola bilən və o çərçivədən çıxan bu dövr dəyərli nümunə modeli olaraq, Quran ehkamları ilə törənən ictimai

	<p>tipin ilk və mükəmməl mücəmməsi kimi qəbul olunurdu və bununla belə zaman çərçivəsindən çıxan <i>dahi alimləri yaradan xüsusi şərtlərə görə bu cəmiyyət Orta əsrlər dövrünün mədəniyyətinin inkişafının ən yüksək zirvəsinə çatdı.</i></p> <p>Müsəlman mədəniyyəyə müxtəlif xalqların öz zamanına görə qədim və müasir mədəni ənənələrindən ibarət olan <i>sinkretik mədəniyyət kimi baxılır. Dünyanın əsas qanunlarının əks edən müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Quran – böyük təsir göstərib.</i></p> <p>Ədəbiyyat:</p> <p>1.Mir-Bağırzadə S.İslam sivilizasiyasının mədəniyyəti,-Elm,-2011,-250 S.</p> <p>2.İnternet materiallar-ensiklopediyalar,luğətlər.</p>
--	---

TƏKAMÜL - EVOLÜSİYA (lat. Evolutio - genişlənmə, açılma) - təbiətdəki və cəmiyyətdəki hərəkət formalarından biri;

yavaş, tədricən müəyyən şərtlər altında yeni bir keyfiyyətə səbəb olunan cəmiyyət dəyişikliyi.

İNQİLAB - (latın dilindən "revolutio" - dönüş, çevriliş, çevrilmə, dönmə) - inkişaf etməkdə olan bir obyektin vəziyyətindəki köklü, dərin, keyfiyyətə, kəskin dəyişiklik və ya hər hansı bir mədəniyyət sahəsindəki (elm, sənət, texnika, gündəlik həyat, pedaqogika və s.) bir çevrilişdir.

Sivilizasiya və Mədəniyyət arasındakı fərq:

Mədəniyyət	Sivilizasiya
<u>Mədəniyyət</u> - <u>təkamül prosesi</u> ilə xarakterizə olunur.	<u>Sivilizasiya</u> - intellektual və texnoloji mütərəqqi sıçrayışa əsaslanan <u>inqilabi bir proses</u> ilə xarakterizə olunur.
Mədəniyyət - millidir.	Sivilizasiya - beynəlxalq.beynəlmiləldir
Mədəniyyət - orqanikdir	Sivilizasiya -mexanikidir
Mədəniyyət - keyfiyyətlərə əsaslanan homogenidir, bölünməzdir.	Sivilizasiya - bərabərlik istiqaməti ilə xarakterizə olunur, kəmiyyət sayəsində yüksək keyfiyyətə söykənir.
Mədəniyyət - kübardır, aristokratikdir.	Sivilizasiya – demokratikdir.
Mədəniyyət - insan cəmiyyətinin inkişafın bu və ya digər mərhələsindəki mənəvi imkanlarının məcmusudur. Mədəniyyət - sosial və şəxsi həyatın mənalarını və hədəflərini təyin edir. Mədəniyyətdə mənəvi həyat simvolik(rəmzi) olaraq ifadə olunur. Mədəniyyət - fərdi və təkrarolunmaz təzahürdür.	Sivilizasiya - imkanların reallaşması üçün zəruri şərtlər məcmusudur. Sivilizasiya - sosial təşkilatlanma, texniki vasitələr və s. formalarıdır, Sivilizasiya - mədəniyyətin ideal planlarını gerçək proqramlara çevirir və burada həyata keçirilməsində çox sayda insan iştirak edir. Sivilizasiya- ümumi və hər yerdə təkrarlanan təzahürdür.

MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.	<p>1. Əcdadların mədəniyyətinə müraciət. O əvvəlki inkişaf dövründə müəyyən bir cəmiyyətdəki mədəniyyətin bütün təzahürlərini əhatə edir. Əvvəlki nəsillərin təcrübəsi yeni böhranların öhdəsindən gəlməyə kömək edəcəkdir. Hər xalq unikal və bənzərsizdir və bu səbəbdən mədəni və tarixi irsini qorumaq çox vacibdir.</p>
2.	<p>Yad mədəniyyəti mənimsəməsi. Mədəniyyətin, adətlərin, ənənələrin ölkədən kənarda yayılması ilə mümkün olur. Bu, dünya iqtisadiyyatının getdikcə artan beynəlmilləşməsinin (internasionalizasiyasının) bir xüsusiyyətidir. Yad mədəniyyətin mənimsəməsi müxtəlif formalarda baş verə bilər: mədəniyyətin hər hansı bir hissəsindən mənimsəmə kimi, bütövlükdə kopyalamaq, köçürmək kimi - assimilyasiya – (yəni yad mədəniyyətin assimilyasiyasıdır, mənimsəməsidir). Bu, iki mədəniyyətin qarşılıqlı təsirinin şərtlərindən irəli gəlir və hansısa uzun müddətdə o baş verir, həmçinin o müəyyən, konkret bir ölkənin xüsusiyyətlərindən də asılıdır. Çox vaxt bu fenomen neqativ xarakter daşıyır, çünki öz xalqının mədəniyyəti unudulur və digər ölkələrin bu sahədəki nailiyyətləri öz milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan istifadə olunur.</p>
3.	<p>3. Mədəniyyətlərin sintezi. Bu forma əvvəlkidən fərqlənir, çünki qarşılıqlı təsir edən mədəniyyətlər bir-birini məhv etmir. Həm qarşılıqlı təsir edən mədəniyyətlərin əlamətlərini, həm də yalnız özünə xas olan yenilikərini birləşdirən yeni bir mədəni istiqaməti formalaşır.</p>
4.	<p>4. İnnovasiyaların (Yeniliklərin) tətbiqi. Bu, mövcud normaların bir hissəsinin dəyişdirilməsinin vacib olduğu bir zamanda baş verə bilər, çünki köhnələri artıq aktual deyil və cəmiyyətin müasir ehtiyaclarına cavab vermir. Bəzən bütövlükdə bütün cəmiyyət yeni təşkilatlar yaratmaq və ya sosial quruluşu dəyişdirmək şəklində, formasında yeniliklər (innovasiyalar) tətbiq etməlidir. Lakin bu cür yeniliklər ümumiyyətlə qısa müddətdə baş vermir. Əvvəlcədən müvafiq proseslərin başlanğıc şərtləri yaranır.</p>

MƏDƏNİ İNKİŞAFIN ƏSASLARI:

ƏSAS AMİLLƏR:
1.TƏBİİ COĞRAFİ ŞƏRAİT
2.SOSIAL MÜHİT
3.TARİXİ ŞƏRAİT
4.BİOLOJİ GÖSTƏRİCİ, GENETİK KOD
5.MƏDƏNİYYƏTİN VƏ İRSİN QORUNMASI

MƏDƏNİYYƏTİN FUNKSİYALARI:

1.	Mühütə uyğunlaşma funksiya
2.	Elmi-Dərketmə funksiya
3.	İnformativ funksiya
4.	Kommunikativ funksiya
5.	Regulativ (normativ) funksiya
6.	Aksioloji (dəyərlər) funksiya
7.	İnsan qruplarının <u>integrasiya</u> funksiyası
8.	Sosiallaşdırma(humanistləşmə) funksiya
9.	İdeoloji funksiya
10.	Proqnozlaşma funksiyası

MƏDƏNİYYƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ:

MƏDƏNİYYƏT FOMACA-MİLLİ	MƏDƏNİYYƏT MƏZMUNCA- BEYNƏLMİLƏL,ÜMÜMBƏŞƏRİ
1.ARXAİK	1.HUMANİST XARAKTER
2.ANTRİPOLOJİLİK	2.EKSPRESSİV XARAKTER
3.XALQÇILIQ	3.TARİXƏN KEÇİCİ
4.İNTELLEKTUALLIQ	4.VARİSLİK
5.ETİKLİK	5.BÖLÜNMEZLİK
6.ƏNƏNƏVİLİK	6.FASİLƏSİZLİK
7.NOVASİYALIQ	7.SİNFİ XARAKTER

MƏDƏNİYYƏTİN ETNO-MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ:

1	<i>İŞARƏ SİSTEMİ(DİL)</i>
2	<i>MİLLİ PSIXOLOGİYA</i>
3	<i>ÖZÜNÜDƏRKETMƏ</i>
4	<i>MENTALİTET</i>
5	<i>MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR SİSTEMİ</i>
6	<i>HƏYAT TƏRZİ: ADƏTLƏR,ƏNƏNƏLƏR</i>
7	<i>ƏNƏNVI DAVRANIŞ NORMALARI</i>
8	<i>GERÇƏKLİKDƏ QAZANILAN MƏNƏVİ TƏCRÜBƏ</i>
9	<i>MİLLİ İNCƏSƏNƏT</i>
10	<i>MİLLİ İRS</i>
11	<i>FOLKLOR</i>
12	<i>İNANCLAR, DİNİ BAXIŞLAR</i>

Etnik və milli mədəniyyət

Etnos (yunan. ἔθνος — xalq) - bəzi *etniklik nəzəriyyələrində* - ümumi obyektiv və ya subyektiv xüsusiyyətlərlə birləşən insanların tarixən qurulmuş sabit ,davamlı toplusudur, burada müxtəlif müəlliflər - *mənşəyi, ümumi dili, mədəniyyəti, təsərrüfatı, yaşayış ərazisi, özünüdərkətməsini, xarici görünüşü, düşüncə tərzini və b. daxil edirlər.", eləcə də *hər hansı bir milli icma birliyi (milli azlıq, tayfa, xalq, xalqçılıq).**

Etnoslar (xalqlar) hər zaman mövcud olmuş, **Millətlər** isə yalnız *Yeni dövrdə* bir çox xalqın həyatının dövlət quruluşu zamanı ortaya çıxmışdır. **Etnik mədəniyyət** - həmişə coğrafi məkanda lokallaşdırılır və siyasi, iqtisadi və sosial quruluşunda homogenidir. **Etnik mədəniyyət**- əsasən gündəlik həyat, məişət mədəniyyət sahələrini əhatə edir. **Etnik mədəniyyətə**- *işarə sistemi (dil), milli psixologiya, mentalitet, mənəvi dəyərlər sistemi, biliklər, inanclar, dini baxışlar, xalq yaradıcılığı növləri: folklor, milli sənət; ənənəvi davranış normaları, həyat tərzii: adətlər, ənənələr; milli irs, həyatda qazanılan*

mənəvi təcrübə; əmək alətləri, binalar, geyim, qida, nəqliyyat vasitələri, mənzil-daxildir.

Mütəxəssislər **etnik mədəniyyətdə** iki təbəqəni ayırırlar: keçmişdən miras qalan elementlər tərəfindən əmələ gələn **erkən (aşağı)təbəqə** və yeni formalardan, müasir mədəniyyət hadisələrindən ibarət olan **gec (yuxarı)təbəqə**. **Aşağı təbəqə**-çoxəsrlik ənənələr tərəfindən təsbit edilmiş ən sabit, davamlı elementləri əhatə edir, buna görə də o **etnik mədəniyyətin çərçivəsini(karkasını)** təşkil edir. **Etnik mədəniyyət** - ilk növbədə *insanların sosial-mədəni xüsusiyyətlərini göstərir*. **Milli mədəniyyət** -*insanların ərazi, iqtisadi və linqvistik birləşməsini nəzərdə tutur, o mürəkkəb bir sosial quruluşa və siyasi təşkilata sahibdir.*

Milli mədəniyyətin quruluşu **etnik mədəniyyətdən** daha mürəkkəbdir.

Milli mədəniyyət - ənənəvi *məişət, gündəlik, peşə və gündəlik mədəniyyətlə yanaşı* olaraq, *mədəniyyətin ixtisaslaşmış sahələrini də əhatə edir*. **Millət** - cəmiyyəti (*cəmiyyət*- təbəqələşmiş bir quruluşa sahibdir) əhatə etdiyi üçün, **milli mədəniyyət anlayışı**- *etnik mədəniyyətin olmaya biləcəyi halda - bütün böyük qrupların submədəniyyətlərini (alt mədəniyyətlərini) əhatə edir*. Amma **milli mədəniyyət** *etnik mədəniyyətlərin cəmisi deyil*. Onun(**millətin**) özünəməxsus xüsusiyyətləri var, bunlar *bütün etnik qrupların nümayəndələri öz milli kimliklərini-identikliyi dərk etdikdə ortaya çıxdı*. *Böyük sosial qrupların məskunlaşdıqları əraziyə, milli ədəbi dilə, milli ənənələrə və rəməzlərə (məsələn, himn, dövlət bayrağı) bağlı olduqlarını dərk etməsi- milli mədəniyyətin məzmununu təşkil edir*. İnsanları genetik olaraq əlaqələndirən **etnik mədəniyyətdən** fərqli olaraq, **milli mədəniyyət** - *geniş ərazilərdə yaşayan və mütləq qohumluq əlaqəsi olmayan insanları birləşdirir*. **Milli mədəniyyət** - *yazılı mədəniyyət əsasında formalaşır*.

MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN SİSTEMİ:

1	İNTELLEKTUAL (<i>elm, bilik</i>)
2	MƏNƏVİ
3	ESTETİK (<i>gözəllik və kəmillik qanunlarına əsaslanan hər hansı bir insan fəaliyyəti (ilk növbədə sənətdə) prosesində dünyanı obrazlı anlama dəyərləri</i>)
4	SİYASİ
5	MİLLİ-ETNİK
6	DİNİ
7	BƏDİİ (<i>incəsənət</i>)
8	HÜQUQİ
9	MADDİ

MƏDƏNİYYƏTİN SOSIAL İNSTİTUTLARI:

1	AİLƏ
2	HƏYAT TƏRSİ
3	İNFORMASIYA
4	TƏHSİL
5	TƏRBİYYƏ
6	ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏR
7	İNCƏSƏNƏT VƏ ƏDƏBİYYAT
8	TƏŞKİLETMƏ VƏ İDARƏETMƏ
9	HÜQUQ
10	İDEOLOGİYA
11	DİN VƏ ETİKA
12	İQTİSADİYYAT VƏ MALİYYƏ
13	ELM VƏ TEXNOLOGİYA
14	HÜQUQ MUHAFİZƏSİ ORQANLARI
15	MÜDAFİƏ
16	NƏQLİYYƏT
17	KOMMUNAL SİSTEMLƏRİ
18	RABİTƏ
19	EKOLOGİYA
20	SƏHİYYƏ

MƏNƏVİ VƏ MADDİ MƏDƏNİYYƏT:

MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT:	MADDİ MƏDƏNİYYƏT:
<p>1. <i>ƏQLİ-ŞÜÜRÜN</i> BÜTÜN SAHƏLƏRİ; 2. <i>MƏNƏVİ</i></p>	<p>1. <i>İQTİSADİYYƏT-ƏMƏK</i> VASİTƏLƏRİ, TEXNOLOGİYALAR; 2. <i>MADDİ ƏBİDƏLƏR</i>; 3. <i>MADDİ ƏŞYALAR</i>-MƏİŞƏT ƏŞYALARI, NƏQLİYYƏT VASİTƏLƏRİ VƏ S.</p>
<p>MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİN KOMPONENTLƏRİ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Tərbiyyə; 2. Dövlət; 3. Mənəvi həyat; 4. Mənəvi varlıq; 5. İdeologiya; 6. İnformasiya və mətbuat; 7. Dil; 8. Mədəni irs; 9. Mədəni dəyərlər; 10. Ədəbiyyat; 11. Beynəlxalq əlaqələr; 12. Əxlaq; 13. Elm; 14. Həyat tərz; 15. Təhsil; 16. İctimai əlaqələr; 17. Cəmiyyət; 18. Ənənələr; 19. Adətlər; 20. Təşkilatçılıq (Mütsəkillik); 21. Siyasət; 22. Qanun və 	<p>MADDİ MƏDƏNİYYƏTİN KOMPONENTLƏRİ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Şəhər; 2. Yaşayış; 3. Maddi fəaliyyət; 4. Həyatı dəstəkləmə maddi sistemi; 5. Avadanlıq və alətlər; 6. Qeyim; 7. Əmək vasitələri və əşyaları; 8. Maddi mədəniyyətin abidələri; 9. Qida; yemək; 10. Məişət əşyaları; 11. Sənaye; 12. İstehsalat fəaliyyətinin nəticələri; 13. Kənd təsərrüfatı; 14. İstehsal vasitələri; 15. Avadanlıq, cihaz, maşın; 16. Ticarət; 17. Nəqliyyət; 18. Fiziki mədəniyyət; 19. İqtisadiyyat;

qanunvericilik; 23.Publisistika; 24.Din; 25.İdarəçilik; 26.İncəsənət.	
--	--

KULTUROLOJİ NƏZƏRİ MƏKTƏBLƏR:

Lesli Uayt Alvin(1900-1975)- kulturologiyanın banisi, amerikalı kulturoantropoloq, neoevolusiya konsepsiyasının və “Mədəniyyət haqqında elm”(1949) kitabın müəllifidir. Bu kitabda o sosiologiyanın və kulturologiyanın fərqi qeyd etmişdi: ”*Sosiologiya* – individlərin(fərdlərin) və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsidir və bununla o formalaşır. *Kulturologiya* isə mədəniyyətin *elementlərini: ənənələr, institutlar, kodlar, texnologiyalar, ideyalar* - öyrənir. Ona görə də kulturologiya fənni - ictimai həyatının mənasıdır”. L. Uayt mədəniyyəti 3 sistemaltı təsnifata bölür:

1. <u>Texnoloji</u> (əsas):	istehsalat alətləri,yaşayış üçün vasitələr;yaşayışı tikmək üçün materiallar,hücum və müdafiə üçün vasitələr;
2. <u>Sosial</u> :	kollektiv özünüaparma(özünü idarəetmə) tipləri;
3. <u>İdeoloji</u> :	ideyalar,ınam və inanclar,biliklər.

Mədəni insanın- Homo cultural düsturu:

1.	Bilik
2.	Bacarıq
3.	Təşkilatçılıq (Mütəşəkkillik)
4.	Mənəviyyət
5.	Yaradıcılıq fəaliyyəti

MƏDƏNİYYƏT VƏ ANTI-MƏDƏNİYYƏT

1. Mədəniyyət -	bəşəriyyətin yaradılması, inkişafı, tərəqqisi ilə xarakterizə olunan mənəvi, müsbət və reallaşdırıla bilən, nail olan bir təcrübədir.
2. Anti-mədəniyyət -	müharibələr, məhvədiçi qüvvə, xəstəlik, aclıq kimi dağıdıcı proseslərlə xarakterizə olunan mənəviyyətə qarşı yönəlmiş hadisələr və proseslərdir.

2. MULTİKULTURALİZM-KULTUROLOGİYANIN BİR HİSSƏSİ KİMİ. “MULTİKULTURALİZMƏ GİRİŞ” FƏNNİ: ONUN PREDMETİ, OBYEKTİ, TƏDQİQAT METODLARI, FUNKSİYALARI.

Multikulturalizm (coxmədəniyyətlilik)- etnik, irqi, dini müxtəliflik ilə xarakterizə olunan və bir çox fərqli mədəniyyətin bir arada yaşadığı cəmiyyəti müəyyənləşdirən sözdür. O, ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və dinlərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, həmçinin azsayılı xalqların, dövlətlərin milli mədəniyyətinə **integrasiyasına** yönəldilmişdir. Humanist və demokratik nəzəriyyə yaxud ideologiya olaraq multikulturalizm, **tolerantlığın(dözümlülüyün)** təəcəssümüdür ki, onsuz humanizm, yüksək fərdi və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə, dostluq və əməkdaşlıq mümkün deyil. **Multikulturalizm- qloballaşma** şəraitində mədəni dəyərlərin bərabərliyidir.

Bu gün dünyanın əksər dövlətləri ən azı mədəni baxımdan müxtəlifdir. Ticarət, turizm, elm və incəsənət adamları arasındakı beynəlxalq dialoq, iş və miqrasiya əksər ölkələrdə yaşayan digər mədəniyyətlərdən olan insanların sayının çox olması ilə nəticələnir. Demək olar ki, hər yerdə *ən azı bir mədəni azlığın nümayəndələri ilə - xarici turistlər və iş, elm, incəsənət adamları* ilə əlaqəli fəaliyyətləri ilə tanış ola bilərsiniz. Bu gün bir çox ölkəni xarici dünyaya açıq olduqları üçün mədəni cəhətdən müxtəlif adlandırmaq olar - hər hansı bir xalqın nümayəndələri sərbəst şəkildə gələ, tərkdə və bəzən fəaliyyətləri və işləri ilə əlaqəli olaraq qala bilərlər. *Müəyyən bir ölkədə miqrantlar, müxacirlər, eləcə də uzun müddətli elm, sənət, iş və insan fəaliyyətinin digər sahələrin nümayəndələri marginal mədəniyyəti formalşdırırlar.*

Dünya multikulturalizm mədəni siyasəti üç prinsipə əsaslanır: -1/ *mədəni plüralizmin dövlət tərəfindən vətəndaş cəmiyyətinin ən vacib xüsusiyyəti kimi tanınması*; - 2/ *marginal mədəni qrupların sosiallaşmasına mane olan maneələrin aradan qaldırılması*; - 3/*müxtəlif mədəniyyətlərin çoxalması və inkişafına*

dəstək. Bu prinsiplər BMT sənədlərində əksini tapmışdır: Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi(1948); Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Konvensiya(1966); Dinə və inancına əsaslanan hər cür dözümsüzlüyün və ayrışdırıcılığın(=diskriminasiyasının-hüquq bərabərliyinin pozulması) ləğvinə dair Bəyannamə (1981-ci ildə); Milli, Etnik, Dini və Dil Azlıqlarına mənsub olan şəxslərin Hüquqlarının Bəyannaməsi(1992), UNESCO-nun Mədəni Müxtəlifliyə dair Ümumdünya Bəyannaməsi (2001) (Əlavələr 1-3).

Ənənəvi olaraq **Qərbi Avropa liberal ideologiyası fərdi vətəndaşların bərabər hüquqlarını qorumaq ideyasına** əsaslanırdısa, **multikulturalizm** -irəliyə addım ataraq bu hüququ **kollektiv fərdlərə - müəyyən mədəniyyətlərin təmsilçilərinə şamil edir.** Buna görə də müəyyən mənada ***multikulturalizm qloballaşma şəraitində - mədəni dəyərlərin bərabərliyidir.***

“Multikulturalizm” (“**Multi**” - Latın dilindən “multum” - “çox”, o- “hərəkətlərin, funksiyaların, proseslərin çoxluğun və ya küllünün” mənasını verən mürəkkəb sözlərin bir hissəsidir + mədəniyyət; “Multikulturalizm”- universal coxmədəniyyətlilikdir) , **“polikulturalizm”** (“**Poli**” - yunan dilindən “poli”, “polys” - “çox”, “çoxlu”, o- “çox”, “cəm”, “normadan daha böyük”mənasını verən mürəkkəb sözlərin bir hissəsidir + mədəniyyət; “polikulturalizm” - müstəqil mədəni müxtəliflikdir), **“interkulturalizm”** (“**İnter**” - Latın dilindən “inter” - “arasında”, “ortada”, “birlikdə” mənasını verən mürəkkəb sözlərin bir hissəsidir + mədəniyyət; “interkulturalizm” - mədəniyyətlərəarasıdır) **anlayışları** dərin və qədim köklərə malikdir və qədim, orta əsr imperiyalarının və sivilizasiyalarının yaranma dövrü meydana gəlmişdir. **“Multikulturalizm”, “multikultural”, “multikultural cəmiyyətləri”, “multikulturalıllıq” qədim mənşəli bir fenomenin bu yaxınlarda inkişaf etmiş tərifləridir.** Bu gün multikultural adlandırılan toplumlar, əvvəllər “multimillətli” (“çoxmillətli”),“multi-etnik” (çoxetnik,çoxxalqlı), “multidinli”(çoxdinli),“multiirqlı”(çoxirqlı), “beynəlxalq”, “seqmental” və s. adlanırdı. Onlar “mədəni pluralizm”, “mədəni müxtəlifliyi”, “mestizasiya”(Latın Amerikasını) kimi təqdim olunurdu. “Multikulturalizm” böyük ölçüdə yalnız köhnə,keçmiş problemlərin

ritorik şəkildə yenilənməsidir: yalnız 1960-cı illərdən başlayaraq “etnik dirçəliş” ilə şərh olunan proseslərin adının dəyişdirilməsi idi. ***“Mədəniyyət” kateqoriyası - “etnik” kateqoriyasını*** əvəz etdi, çünki münaqişəyə meyilli müasir cəmiyyəti təsvir etmək üçün daha geniş, daha yumşaq və qeyri-müəyyən bir düstur təklif edildi. Son onilliklər bütün dünyada təbii olaraq çəxtərəfli, ziddiyyətli gerçəkliyi və içindəki insanı müəyyənləşdirmək üçün çoxsaylı cəhdlərin yenidən düşünülməsi, yekunlaşdırılması zamanı oldu. Müxtəlif nəzəriyyələrin inkişafı əsasən müxtəliflik və fərqlilik probleminin, varlığın çoxluğunun yenidən düşünülməsi ilə əlaqədardır. Söhbət çoxluq və müxtəliflik probleminin qlobal miqyasdakı mədəni proseslərin dinamikası, mərkəzləşdirməsi, dünyanın çoxqütblü modelinin yaradılması ilə əlaqəli qlobal aspektdən gedir.

“Multikulturalizm - mədəniyyətlərin paralel mövcudluğu, onların kütləvi mədəniyyətin ümumdünya axınında qarşılıqlı zənginləşməsi və inkişafıdır.

Azərbaycanda bir çox xalqlar yaşayır, onların dili, dini, ənənələri yaşadır. İslam dini ilə bərabər yahudi, xristian dinləri və onların icmaları, dini məbədləri qorunur, saxlanılır və bu günə qədər mövcuddur.

“Qloballaşma prosesi bəşəriyyətin texniki informasiya inkişafı dövründə fərqli mədəniyyətlərin vahid dünya mədəniyyətində qarşılıqlı təsirində xüsusilə vacib rol oynayır. Hər bir mədəniyyət daxili xüsusiyyətlərini əks etdirir, yəni. ənənələr, ayinlər, din, milli xüsusiyyətlər və müxtəlifliyi ilə bənzərsizdir və digər mədəniyyətlərlə təmasda olduqda onların müxtəlifliyini, sintezini və bütövlüyünü təmsil edir. Bu cür çoxmədəniyyətli qarşılıqlı əlaqə insan cəmiyyətinin bütün dövrlərində mövcud idi: müharibələr, ticarət və mədəni, diplomatik əlaqələr mədəniyyətin yeniləşməsinə və inkişafına yeni meyillər gətirmişdir. Texniki və informasiya inkişafı dövründə bu qarşılıqlı əlaqə daha da gücləndi və geniş miqyaslı bir xarakter aldı, mədəniyyətlərin hər bir xüsusiyyətinin təzahür etdiyi və eyni zamanda onların qarşılıqlı əlaqəsi və sinkretizmin meydana gəldiyi bir mədəniyyət konglomeratı yaratdı.

“Multikulturalizmə giriş” fənni multikulturalizm anlayışını və onun xüsusiyyətlərini açıqlayır. Tədqiqatının **obyekti** -

coxmədəniyyətlilikdir. “Multikulturalizmə giriş” fənninin predmeti - cəmiyyətdəki çoxmədəniyyətliliyin əsasını təşkil edən etnik, dini və mədəni dəyərlərin qorunmasının yollarını öyrənir. Multikulturalizmin metodları: idrak metodlarına əsaslanır. Bunların arasında - müşahidə, müqayisə, ölçü (texniki vasitələrdən istifadə etməklə), təcrübə, induksiya, deduksiya, analiz, sintez, abstraksiya (obyektdən kənarlaşdırma), ümumiləşdirmə, təsnifat metodları . Funksiyalar: 1) nəzəri- idrak, 2) praktik, 3) siyasi - ideoloji, 4) proqnozlaşdırma funksiyası, 5) mənəvi - tərbiyəvi.

Azərbaycanda və dünyada tədqiqatlar:

- 1.Kamal Abdulla və b.**Multikulturalizmə giriş : Ali Məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Şərq Qərb , –, 2019.
- 2.Rustem Jangoja.**Multikulturalizm: pro et contra; - Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Dünya Tarixi İnstitutu, - Kiyev, -2016, - 208 S.
- 3.İskəndərli C.** Azərbaycan qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər /Cabir İsgəndərli.- Bakı: Apostroff.- MMC, 2011.- 110 s
- 4.Orucov H.** Azərbaycan din ən qədim dövrdən bu günədək /H.Orucov; red. İ. İsmayilov, C.Bəhramov, E.Cabbarov; rəssam A.Hüseynov.- Bakı: İdrak GB, 2012.- 384 s
- 5.Mirzəzadə R.** Multikulturalizm siyasəti və Şərq-Qərb müxtəlifliyi: Gender, din və mənəviyyətlər /Rəna Mirzəzadə; elmi məsl. İ.Məmmədzadə; AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İn-tu.- Bakı: Təknur, 2012.- 160 s.
- 6.Mir-Bağırzadə S. və b.** Şərq və Qərb kontekstində müasir Azərbaycan və multikulturalizm./Elmi kitab.-Bakı:Azərbaycan respublikasının prezidenti yanında Elmin inkişaf fondu,2018,- S.168.
- 7.Mir-Bağırzadə S.** Azərbaycan mədəniyyətin irsində multikulturalizm ənənələri,- Başqırdıstan Respublikasının 100 illiyinə həsr olunmuş elmi məqalələr toplusu “Birlik. Vətəndaşlıq. Vətənpərvərlik ”, - 1Hissə, - Ufa: Çap Dünyası, 2019, - s.330-334.
- 8.Mir-Bağırzadə S.** Kulturologiya: Dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, - Bakı, -2020, - S.70.

“MƏDƏNİ İNTEQRASIYA” TERMINİ

Mədəni inteqrasiya - (lat. "integrum" - bərpa, tamamlamaq, "integer" - bütöv) dövlətlər, milli-mədəni qruplar və tarixi və mədəni sahələr arasındakı mədəni qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı təsirlərin dərinləşməsidir. Mədəni inteqrasiya aşağıdakıları əhatə edir: mədəniyyət müəssisələri, mədəniyyətlərin yaradıcıları və istehlakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə, milli mədəniyyət formaları, ənənələri və yeniliklərinin əlaqələndirilməsi prosesi; vahid universal dəyərlər sisteminin qurulmasıdır.

MARGİNAL MƏDƏNİYYƏTİ

Marginal mədəniyyət - lokal (yerli) mədəniyyətlərin (subkulturaların) toplusudur, onların əsas prinsipləri - dominant mədəniyyət kanonu baxımından yad (və ya düşmən kimi) qiymətləndirilir.

Müəyyən bir ölkədə miqrantlar, müxacirlər, eləcə də uzun müddətli elm, sənət, iş və insan fəaliyyətinin digər sahələri nümayəndələri marginal mədəniyyəti formalaşdırırlar.

Marginalizm (fr. *Marginalisme*)

— XIX əsrin 70-ci illərində kapitalizmin iqtisad elmində subyektiv-psixoloji istiqamət meydana gəlmişdir.

Marginalizm fransız sözü olub, mənası "hədd" deməkdir.

Marginalizm iqtisadi hadisə və proseslərin təhlilində son kəmiyyətə, həddə üstünlük verir, faydalılıq həddi, məhsuldarlıq həddi, gəlirlilik həddi, məsrəf həddi və s. bu kimi iqtisadi kateqoriyaları öz tədqiqatının mərkəzində saxlayır.

Marginalizmin ideyalarının ilkin yaradıcıları və tədqiqatçıları Avstriyanın

paytaxtı Vyana Universitetinin professorları Karl

Menger, Yevgeni Bem-Baverk və Fridrix

	<p>Vizer olmuşlar. Məhz həmin səbəbdəndir ki, bu cərəyanın çox mühüm bir hissəsi hazırda Avstriya məktəbi adı ilə məşhurdur. Bununla yanaşı həmin məktəbin İngiltərədə Uilyam Stenli Cevons, İsveçrədə Leon Valras, Fransada Şarl Jid və s. kimi görkəmli tərəfdarları və davamçıları olmuşlar.</p>
--	--

Multikulturalizmin inkişafında marginal mədəniyyətin xüsusiyyətləri:

1	<p>Marginal mədəniyyət - müəyyən bir ölkənin mühacirləri, eləcə də uzun müddətli elm, sənət, iş və insan fəaliyyətinin digər sahələrinin nümayəndələri ticarət və iqtisadi artım, həmçinin intellektual inkişafının səviyyəsini artıran -bilik (yeniliklər, yaradıcılıq keyfiyyətləri, yeni bacarıqları) və ixtisaslı işçi mənbəyidir.</p>
2	<p>Müəyyən bir ölkədə marginal mədəniyyət - yeni etnik zövqlər və üslublar formalaşdırır, icmalara müsbət münasibət bəxş edir və eyni zamanda onların mədəni bayramlarına / festivallarına əsaslanan turizm mədəniyyətini inkişaf etdirir;</p>
3	<p>Multikulturalizm- fərqli mədəniyyətləri tanımaqda və anlamağa kömək edir, bunun sayəsində xalqlar bir-birini başa düşür və bir-biri ilə yaxşı münasibət qurur;</p>
4	<p>Xarici mədəniyyətlə bu qarşılıqlı münasibət müxtəlif dilləri və ölkələri, dinləri və ənənələri öyrənməyə imkan verir;</p>
5	<p>Faydalı münasibətlər başqa bir mədəniyyəti araşdırmaq və ya bir mədəniyyətin bəzi hissələrini digərində istifadə etmək imkanı verir (məsələn, digər ölkələrin / dinlərin bayramlarını qeyd etmək üçün);</p>
6	<p>Multikulturalizm- irqi ayrışdırılışın aradan qaldırılmasına və marginal mədəniyyətinin inkişafına kömək edir.</p>

MENTALİTET ANLAYIŞI

Mədəni mentalitet- milli mədəniyyətin inkişafında müxtəlif tarixi dövrləri özündə birləşdirən, bir çox xalq nəslinin şüur və davranışlarında tarixən və sosial baxımdan möhkəmlənən dərin mədəniyyət quruluşlarıdır.

Mentalitet termini ilk istifadə edən etnoloq Levy-Bruhl olmuşdur. O onu həyatda müşahidə etdiyi ibtidai tayfalara tətbiq edirdi. Levy-Bruhl tədqiqatında ibtidai insan və müasir insanın düşüncə tərziləri ilə ziddiyyətini qeyd etdi, buna görə də qəbilələrin xüsusi düşüncə tərzini "mentalitet" termini ilə təyin etdi. Ancaq bu *termin* kimi "*Annallar*" *Fransız tarixi Məktəbinin* fəaliyyəti sayəsində kütlələrə təqdim olundu. **Onun nümayəndələri Fransa kralı ilə adi bir əsgəri birləşdirən mentaliteti (fikir tərziləri) ilə başa düşülürdü, yəni mentalitet (fikir tərziləri) fərdi olaraq deyil, kollektiv bir xüsusiyyət olaraq ortaya çıxır.** Tədrisən, termin elmi ictimaiyyətdən publisistikaya keçdi.

Azərbaycanda tədqiqatlar:

- 1. Ömərrov V.** Azərbaycançılıq və Azərbaycan mentaliteti, -Səs.- 2012.- 7 fevral.- S. 10.
- 2 Hüseyinov İ.** Azərbaycan milli adət və ənənələrinin bədii-estetik mahiyyəti. (monoqrafiya) Azərbaycan dilində. Red. N. Şəmsizadə, rəs.E.Nəzərov, B.: Mars-Print, 2002, 305s.

QLOBALLAŞMA ANLAYIŞI

<p>Qloballaşma - ümumdünyaləşmə prosesidir, həmçinin sosial həyatda müxtəlif sahələrində bütün Yer kürəsi üçün ortaq olan quruluş, əlaqə və münasibələrin yaradılmasıdır.</p>	<p>Qloballaşma — (fr. <i>global</i> – ümumi, lat. <i>globus</i> – Yer kürəsi) Elmi ədəbiyyatlarda XX əsrin ikinci yarısından sonra dünya miqyasında baş verən fundamental prosesləri izah etmək üçün "qloballaşma" terminindən ilk dəfə 1967-ci ildə istifadə edildiyi bildirilir. Müasir anlamda termin kimi isə "qloballaşma" 1980-ci illərin ortalarında dövrüyyəyə buraxılmış və intellektual elita tərəfindən qəbul olunmuşdur. <i>Qloballaşma termininin meydana gəlməsini professor Teodor Levitin adı ilə bağlayırlar. O, 1983-cü ildə "Harvard biznes revyu" jurnalında çap etdirdiyi "Bazarların qloballaşması" məqaləsində bu terminlə transmilli korporasiyaların istehsal etdiyi ayrı-ayrı məhsulların bir-birinə qovuşması fenomenini ifadə etmişdir. "Qloballaşma" anlayışının akademik status alaraq geniş yayılmasında amerikalı sosioloq R.Robertsonun rolu xüsusi qeyd olunur.</i></p> <p>Qloballaşmanın ilk dəqiq işlənmiş nəzəri modelləri 1980-1990-cı illərdə ortaya qoyulmuşdur. <i>Azərbaycan alimlərindən professorlar Ağayar Şükürov və Rövşən Mustafayev qloballaşmanın müxtəlif aspektlərinə dair tədqiqat əsərləri yazmışlar:</i></p> <p>1. Şükürov Ağayar "Fəlsəfə və</p>
--	--

Qloballaşma” – 2002.

2. Şükürov Ağayar “ Qloballaşma: mahiyyəti, perspektivləri.” Bakı, 2011.

3. Şükürov Ağayar “Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah”, Bakı—2006.

4. Mustafayev Rovşən “Qloballaşma. Yeni qeopolitik düsturları” –Qarış, iyul, 2002 il.

5. Aslanova Rəbiyyə "Qloballaşma və mədəni müxtəliflik". Bakı. “Elm” nəşriyyatı 2016., 339 s.

GENDER ANLAYIŞI

<p>Gender - cinslər arası <u>sosial əmək bölgüsü, ailədəki rol, sosial məkanın cinsə görə bölünməsi.</u></p>	<p>Gender- (İng. Gender - "cins") - kişilik və qadınlıq ilə əlaqəli bir sıra xüsusiyyətlər (bioloji yox-<i>sosial faktor kimi</i>). Kontekstdən asılı olaraq, bu cür xüsusiyyətlər sosial strukturlar (xüsusən də, cinsiyyət və digər sosial rollar) və ya gender şəxsiyyətini ifadə edə bilər. Bəzi hallarda “gender” anlayışı səhvən “cinsi” anlayışının sinonimi kimi istifadə olunur, baxmayaraq ki, əvvəlcə “gender” termini əksinə olaraq tətbiq edilmişdir.</p> <p>"Gender" anlayışı feminist nəzəriyyə və gender tədqiqatlarının inkişafı sayəsində geniş yayılmışdır. Bir sıra nümayəndələri (əsasən feminist müəlliflər: Coan Huber "Gender strasifikasiyası nəzəriyyəsi" <i>Gender stratifikasiyası sosial stratifikasiyanın struktur bölməsi, xüsusi bir sosiomədəni kəsimi olduğundan və onun əksər göstəricilərinə və xarakteristikalarına malik olduğundan onu təfsilatı ilə tədqiq etməkdən ötrü hər şeydən əvvəl kişi və qadının özünü qida, geyim və sığınacaq təmin etmək üçün hansı əmək alətlərinin lazım olduğu və müvafiq olaraq bunu necə təşkil ediləcəyi araşdırılır. Bundan başqa, iqlim şəraiti, torpağın vəziyyəti və insanların həyatına təsir göstərən digər ekoloji göstəricilər də nəzərə alınmalıdır. Həmçinin belə yanaşmanın əmək fəaliyyəti çərçivəsində baş verən proseslərin sosial dəyişikliklərlə, sət</i></p>
---	--

determinasiya (yəni- bir şeyin görünüşünün və ya təzahürünün səbəblərini müəyyənləşdirmək) ilə bağlı olmadığını unutmaq olmaz. Əmək alətləri və texnologiyalar müəyyən hadisələr üçün yalnız müəyyən şərait yaradır, lakin onları heç də mütləq etmir. Eyni zamanda antropoloji ədəbiyyatda həmin yanaşma təkamül adlandırılır, çünki əmək alətlərinin inkişafı və təkmilləşməsi istehsalın və istehlakın inkişafına səbəb olur. ***Genderin sosial qurulma prosesinin təhlili göstərdi ki, onun əsasında dayanan gender stratifikasiyası və gender bərabərsizliyi cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrində özünü büruzə verərək bir sıra norma, dəyərlər, stereotip və göstərişləri formalaşdırır ki, onlar da öz növbəsində yayıldıqca və təsdiqini tapdıqca mövcud gender sisteminin istehsalına dəstək verir.***) insanlar arasındakı fərqlərin təbii mənşəyini şübhə altına alır və onları sosial proseslərlə izah edirlər, o sosial konstruktivizm nəzəriyyəsinə əsaslanır. Beləliklə, "gender" anlayışı "biologiyanın taleyi kimi" gündəlik düşüncələrini tənqid etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və **gender bərabərliyi ideologiyasına** aiddir .

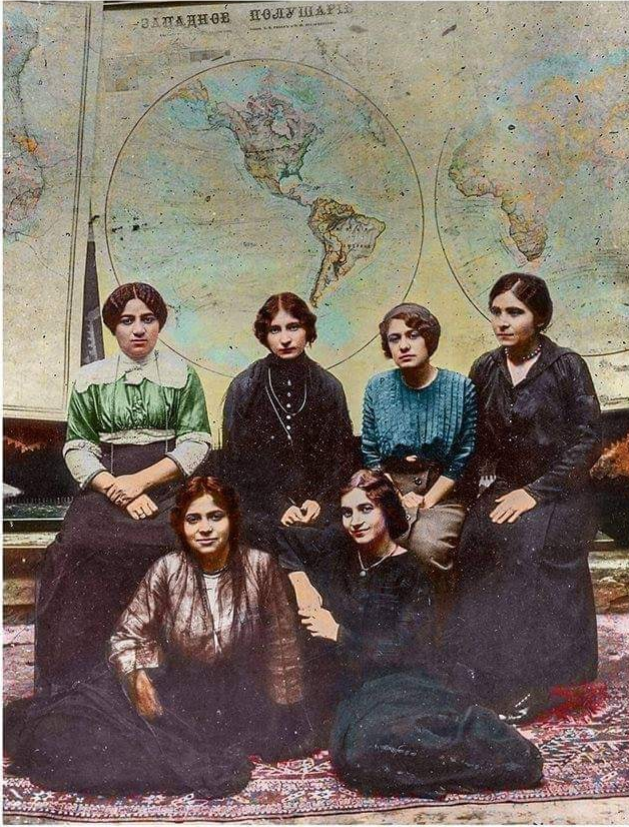
Bir çox mənbələr cinsi- "sosial cins" olaraq təyin etsə də, **müasir feminist və gender tədqiqatlarında bu anlayış köhnəlmiş hesab olunur. Bioloji cinsin törəməsi kimi cinsiyyət anlayışını tənqid**

	<p><i>edən müasir tədqiqatlar bu kateqoriyanın hər ikisini bir-biri ilə kompleks qarşılıqlı olan sosial konstruksiyalar hesab edir.</i></p> <p>Azərbaycanda tədqiqatlar:</p> <p>1. Ağayeva Kifayət Azərbaycanda gender məsələləri, dərslük, - Bakı, 2014, - C.416.</p> <p>2. Mirzəzadə Rəna «Multikulturalizm siyasəti: Din və Gender Dialoqunda». Bakı - «Təknur»- 2013.168 səh.</p>
--	--

Qadınların seçki hüququ:

<p>Birincilər sırasında:</p>	<p>Yeni Zelandiya (1893), Avstraliya (1902), <u>Avropada</u> - Finlandiya Böyük Hersoqluğu (Rusiya İmperiyasının tərkibində,- 1906), <u>İslam dünyasında</u> - Kırım Xalq Respublikası (1917), həmçinin <u>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918).</u></p>
<p>Davamçılar:</p>	<p>Türkiyə (1930), Fransa (1944), İtalya (1946), Yaponiya (1945), İsveçrə(1971), Misir(1956), Çad(1958), İran(1963).</p>
<p>Sonradan qoşulanlar:</p>	<p>Küveyt (2005), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (2006) və Səudiyyə Ərəbistanıdır (2011).</p>

Azərbaycanın qabaqcıl müəllimələri. Bakı, 1907.

Öndə (soldan): Aslanova Minə xanım, Rəhimova Minə xanım

Arxada (soldan): Əfəndizadə Şəfiqə xanım, Vəzirova Sara xanım,
Vəlibəyova Nigar xanım, Vəlibəyova Sürəyya xanım

Zeynalabdin Tağıyev :

- "Bütün işlərimə əlavə olaraq, öz xalqımı xoşbəxt etməyi düşünürəm. Bunun üçün səhərdən axşama qədər çalışıram. Bu məqsədə çatmaq üçün bir çox məktəblərin açılması lazımdır.

- Çox sayda kitab, jurnal və qəzet nəşr etmək və hər verdə - həm də uzaq kəndlərdə - onları yaymaq lazımdır.

- Ənənələrimizə sadıq olduğum kimi-sağ əlim Qurani-Kərim üzərində , sol əlim isə qəzətdə, o irəliliyə ,tərəqqiyə getməyə olduğumuzu mənasını verir. Siz də bunu ediniz - bir əlinizdə iman, digər əlinizdə- irəliləyiş,tərəqqi olsun.

-Öz qızlarınızı oxutdurun, niyə onları oxutdurmursunuz ? .. Gələcəkdə onlar ana olacaqlar və övladlarına tərbiyə, təhsil verəmələri vacibdir. Cahil anadan hansı övladlar gözləmək olar?

-Çalışqanlıqla yaxşı oxuyun, öyrənin. Xoşbəxtlik - oxumaqda və öyrənməkdədir. Unutmayın ki, bilik - ən böyük sərvətdir. "

Zeynalabdin Tağıyev-azərbaycanlı millionçu və xeyriyyəçi, həqiqi dövlət müşaviri. *23 avqust 1880-ci ildə Z. Tağıyev Bakı Mariinsky Qadın Gimnaziyasının Fəxri qəyyumu* olaraq təsdiq edilmiş və bir neçə il sonra *30 aprel 1897-ci ildə Xalq Təhsil Naziri üç il müddətinə Z Tağıyevi Bakı Aşağı Texniki Məktəbin Fəxri Qəyyu* olaraq təsdiq etdi..

*O 1894-cü ildə Mərdəkan kəndində ilk Kişi kəndli internat məktəbi olan bir Bağcılıq məktəbini tikdirdi. .Z.Tağıyev müsəlman tələbələri üçün təqaüd təsis etdi. Onun hesabına, Zaqafqaziya Federasiyası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dəmiryol Nəqliyyat Naziri olan Xudadat-bəy Məlik-Aslanov - Sankt-Peterburq Dəmiryol Mühəndisləri İnstitutunda oxudu. *Z Tağıyev, 1902-ci ildə Odessa Universitetinə* daxil olan tələbə *Nəriman Nərimanova* - aylıq 30 rubl təqaüd verməkdə kömək göstərdi. *1906-cı ilin avqust ayında N.Nərimanov və Həsən-bəy Zərdabinin təşəbbüsü ilə Bakıda Müsəlman müəllimlərin 1-ci qurultayı keçirildi. Nərimanovun təklifi ilə qurultayda Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı qərarlar qəbul edildi: Azərbaycan dilinin məktəblərdə məcburi bir fənn kimi tətbiqi və həftədə dərslərin sayının artırılması, Azərbaycan dili müəllimlərinin digər fənlərin müəllimləri ilə hüquq bərabərliyi, həmçinin Azərbaycan müəllimlərinin ictimai rəzilığı ilə işə qəbulu və işdən çıxarılması- qurultayda təsdiq edildi . Z. Tağıyev bir neçə nəşri maliyyələşdirdi. Beləliklə, 1897-ci ildən etibarən Azərbaycanda Bakıda çıxan gündəlik "Həyat" qəzeti, həmçinin "Kaspiy"(1905) qəzetinin azərbaycan dilində nəşrini maliyyələşdirdi. Bədii və hətta tarixi xarakterli bir neçə əsərin çap olunması onunla əlaqədardır. Məsələn, Z.Tağıyevin dəstəyi ilə 1-ci Bakı mətbəəsi "Şirkət" Həsən Alkadarinin 1891-1892-ci illərdə Azərbaycan dilində yazdığı "Asari Dağıstan" əsərini nəşr etdirdi.**

1899-cu ildə Z.Tağıyevin hesabına Nəriman Nərimanovun "Nadir şah" tarixi faciəsi 1899-cu ildə Bakı "Aror" mətbəəsində 1200 nüsxədə çap olundu (Qafqaz Senzurası Komitəsi nəşrinə icazə verdi, səhnələşdirmə isə qəti qadağa olunmuşdur).

“POLİKULTURALİZM” TERMİNİN ANLAYIŞI

<p>Polikulturalizm (İngilis-<i>Polyculturalism</i>)- bütün etnik qruplar ilə bir cəmiyyətdə yaşayan etnik qruplar arasında sıx əlaqə yaratmağı düşünən anlayışdır. Tədqiqatçılar tərəfindən bu qrupları ayıran sərhədlərə daha az diqqət yetirilir. Konsepsiyanın əsas cəhəti-mədəniyyətlərin və millətlərin ayrı-ayrılıqda inkişaf etməməsi və bütün nailiyyətlərin müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin nəticəsidir.</p> <p>Eyni zamanda, <u>polikulturalizm qruplararası təmas modelinə əsaslanmır, çünki bu konsepsiya bir məqsəd olaraq digər mədəniyyətlərlə ortaq bir identiklik və ümumi hədəflərin formalaşmasını</u></p>	<p>1960-cı illərdən bəri. polikulturalizm anlayışı ilk növbədə mənfi bir kontekstdə istifadə olundu, çünki bu termin separatizm və etnosentrizm kontekstində istifadə olunduğu üçün, dövlətin müəyyən etnik qruplardan gələn vətəndaşların istəklərinə qarşı artan “həssaslığı” da istifadə edildi.</p> <p>Bu konsepsiya qavrayışında əsaslı dəyişikliklər 1990-cı ildə ABŞ-ın keçmiş Təhsil qurumunun köməkçisi Diana Raviçin bir məqaləsi dərc edildikdən sonra baş verdi. Bu materialda "plüralist polikulturalizm" və "separatçı plüralizm" anlayışları arasında sərhəd qoyulmuşdur. Müasir mənada və müstəqil bir konsepsiya kimi anlayış ilk dəfə ABŞ-da 2001-ci ildə "Hər kəs kung-fu ilə döyüşdü: Afro-Asiya əlaqələri və mədəni saflıq əfsanəsi"- müəllifi Vijay Praşad (ingilis. Vijay Prashad) olmuşdur.<u>Multikulturalizmdən fərqlənir, bunun əvəzinə özlərini müəyyənləşdirən mədəni özünüidentikləşdirən qrupların aralarındakı qarşılıqlı təsirlərə baxmayaraq fərqlərini qorumaq və</u></p>
--	---

nəzərdə tutmur.

qeyd etmək məqsədi ilə identikliyinə ayrılıqlarını vurğulayır.

Polikulturalizmin tərəfdarları multikulturalizmə qarşı çıxırlar. Fərqlilik üzərində qurulmuş multikulturalizmin vurğulanmasının mübahisəli və ictimai birliyə zərərli olduğunu qeyd edirdilər.

Polikulturalizmin konseptual əsasını I. Berlin yaratmışdır.

Polikulturalizmin ən vacib tezislərindən biri aşağıdakılardır: "Dövlətlər mədəni baxımdan müxtəlifdir və identiklik - fərdi seçim məsələsidir." Mədəniyyətlərin müxtəlifliyi bir millətlə məhdudlaşmır, aşağıdakı amillərlə əlaqələndirilə bilər:

- yaş;
- sərvət səviyyəsi;
- bu və ya digər sosial təbəqəyə mənsub olmaq.

Bu vəziyyətdə, irq, etnik mənsubiyyət və dildən qaynaqlanan mədəniyyət fərqlərinə ən çox diqqət yetirilir. Nəticə olaraq, fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələrinə tolerant yanaşma ehtiyacı vacib bir şərtidir.

Ayrıca, polikulturalizmin fəlsəfəsində - insanın müəyyən bir mədəniyyətə, həyat tərzinə və varlığın bir çox digər tərəfinə mənsub olan öz əqidəsini seçməkdə tamamilə sərbəst olması müddəası ilə mühüm rol oynanır. Bu baxımdan yaxın bir konsepsiya- I. Berlinin dəyər plüralizmi ideyasıdır.

Bundan əlavə, polikulturalistlər vahid və “düz” bir həyat təzi olmadığı tezisindən irəli gəlirlər, bu səbəbdən insanların başqalarından fərqli cəhətləri ilə bəlişmələri idilər.

Bir başqasının nöqtəyi nəzərində bir fikir birliyi (konsensusu) və tolerantlıq(dözümlülük) olmadığı təqdirdə, mənəvi xarakter daşıyan münaqişələr və ziddiyyətlər qaçılmaz olaraq ortaya çıxır.

Fərdlər arasında razılığın əldə olunmasını təmin etmək üçün cəmiyyət elə qurulmalıdır ki, fərqli baxış sahibləri əqidələrini qanuni və dinc şəkildə yayımlasınlar və onlara uyğun yaşasınlar. Bundan əlavə, insanların eyni siyasi məkanda dinc yanaşı yaşamaq üçün bir-birlərinə hörmət etmələri lazımdır.

Multikulturalizmin və polikulturalizmin fərqləri:

Multikulturalizm- müəyyən

bir ölkədə və bütün dünyada mədəni fərqlərin qorunması və inkişaf etdirilməsidir. Bu - mədəni ümumiləşdirmə, universallaşmadır.

Polikulturalizm - dünyadakı bütün mədəniyyətlərin bir-biri ilə əlaqəli olmasına yönəlmiş bir nəzəriyyə və təcrübədir. Mədəni plüralizm - müxtəlif etnik mədəniyyətlərin vahid milli icmanın bir hissəsi kimi azad varlığın və inkişafın mövcudluğu və tanınması ilə xarakterizə olunur.

Tədqiqatlar:

1. *Prashad V.* Everybody Was Kung Fu Fighting: Afro-Asian Connections and the Myth of Cultural Purity. — NYC, Beacon Pages, 2002.

2. *Rosenthal L., Sheri R.* The Colorblind, Multicultural, and Polycultural Ideological Approaches to Improving Intergroup Attitudes and Relations". *Social Issues and Policy Review*. — 2010. — № 4 — P.215-246.

“KROSSKULTURALİZM” TERMINİN ANLAYIŞI

<p>“Kross-kulturalizm” termini:</p> <p>Kross-kulturalizm - fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələrin mədəniyyətlərarası ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsidir. “Kross kulturalizm -” termini - İngilis dilindən “Cross Culture” - tərcüməsi - “mədəniyyətlərin kəsişməsi” deməkdir. Kross-kulturalizm ünsiyyəti - humanitar və sosial elmlərdə müxtəlif tədqiqat sahələrində araşdırılır.</p> <p>Kross-kulturalizm tədqiqatları - mədəniyyət davranışlarını öyrənmək və mədəni fərqliliklər haqqında fərziyyələri(hipotezaları) yoxlamaq üçün araşdırmalarda toplanan müxtəlif cəmiyyətlərin məlumatlarını istifadə edən mədəni antropologiya və əlaqəli elmlər (kulturologiya, sosiologiya, psixologiya, iqtisadiyyat, politologiya) sahəsində elmi bir metoddur. Müxtəlif cəmiyyətlərin <i>oxşar xüsusiyyətlərinə baxan müqayisəli tədqiqatlardan fərqli olaraq, kross-kulturalizm tədqiqatları</i> daha geniş seçilmiş <i>nümunələrdən</i> istifadə edir. Seçilmiş nümunələr- güclü bir korrelyasiyanın(<i>iki və ya daha çox təsadüfi parametrin</i></p>	<p style="text-align: center;">Tarixi ekskurs:</p> <p>Kross-kulturalizm tədqiqat metodunun mənbəyi- <i>komparativ(müqayisəli)</i>) mədəni tədqiqat metodu, Çikaqo məktəbinin simvolik <i>interaksionizmi</i> (sosial elmlərdə bir neçə fərqli istiqaməti birləşdirən metodoloji yanaşma) və psixologiyada <i>bixevioristik</i> (insanların və heyvanların davranışlarının öyrənilməsinə sistematik yanaşma) metodudur. Həm də <i>krossmədəniyyət tədqiqat metodunun ortaya çıxması sosial və mədəni dəyişiklik nəzəriyyəsinin təsiri ilə bağlı idi.</i></p> <p style="text-align: center;">C. Berry, -E. Teylor, V. Vndt və V. Rivers'ların kross-kulturalizm analizinin sələfləri olaraq adlandırır və kross-mədəniyyət psixologiyasının digər bilik sahələrindən mövzusunə, predmetinə görə deyil, metoduna görə fərqləndiyini vurğulayır. Kross-mədəniyyət analiz metodunun məzmunu, birincisi, "fərqli mədəniyyətlərin iki və ya daha çox fərqli faktlarını müqayisə etməkdə", ikincisi, "mədəni şəraitin davranışa təsirini</p>
--	---

əlaqəsidir) mövcudluğunun və ya öyrənilən parametrlər arasında olmamasının statistik təhlilinə imkan verir.

Dəyişən rolunu oynayan kross-kulturalizm tədqiqatlarda aşağıdakı sistemlərdir: 1) sosial-mədəni sistemin fərdin "xaricində" olan mövcud qurumlar:

institutlar, normalar (qaydalar), rollar və dəyərlər; 2) fərdi sistem: qavrayış, öyrənmə, motivasiya, subyektiv mədəniyyət, bu da öz növbəsində mədəniyyət sisteminin elementlərinin qavrama xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir; 3) fərdlərarası sistem: paternlərin ("nümunə", "şablon", "sistem" - elmi nəzəriyyələr təbiətdə və cəmiyyətdə sinxron olaraq mövcud olan

qanunauyğunluqları araşdırdıqda və proqnozlaşdırdıqda, bu nümunələrin müəyyənləşdirilməsidir) sosial davranışı. Lakin bu cür sistemlərin təsnifatları və nomenklaturaları dəyişə bilər.

Kross-kulturalizm tədqiqatın mövzusu- müqayisə olunan etnomədəni icmaların hər birinə xas olan sosial-mədəni amillər

müəyyənləşdirməkdə", üçüncüsü, "mədəni və davranış dəyişkənləri arasında sistematik bir əlaqə qurmaqdır". Beləliklə, məqsəd: qrup və şəxsiyyətlərarası analiz səviyyəsində iki sistemin bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu anlamaqdır. "

İlk kross-kulturalizm tədqiqatları 19-cu əsrdə antropoloqlar Edvard Bernett Teylor və Lüs Henry Morgan tərəfindən həyata keçirilmişdir. Teylorun ilk tədqiqatlarından biri krossmədəniyyət tədqiqatlarında Halton problemi-böyük bir statistik sual üçün əsas yaratdı. Tarixçilər və xüsusən də elm tarixçiləri, biliklərin, fikirlərin, bacarıqların, alətlərin və kitabların mədəniyyətdən mədəniyyətə keçməsi və təbiətdəki əşyaların vəziyyəti ilə bağlı yeni konsepsiyalar yaratma mexanizmlərini axtarırlar.

Avner Ben Zaken "Şərqi Aralıq dənizinin kross-kulturalizm elmi mübadilələri 1560-1660." kitabında kross-mədəniyyət mübadilənin bir mədəniyyətin sərhədlərinin

tərəfindən müəyyənləşdirilməsi baxımından *insanların psixikasının xüsusiyyətləridir*. Kross-kulturalizm - tədqiqatlar sosial elmlərdə, xüsusən də, *mədəni antropologiya və psixologiyada geniş istifadə olunur*.

digər mədəniyyətlə kəsişdiyi əlçatmaz nöqtədə baş verdiyini və mübadilələrin yer səviyyəsində reallaşdığı bir "qarşılıqlı qucaqlaşma zonası" meydana gətirdiyini iddia edir. Bu stimullaşdırıcı zonadan fikirlər, üslublar, alətlər və ümumi tətbiqlər birbaşa mədəniyyət mərkəzlərinə doğru hərəkət edir və bununla da onları fikir və baxışlarını yenidən nəzərdən keçirməyə və yeniləməyə məcbur edirlər.

Müasir kross-kulturalizm tədqiqatlar dövrü *Corc Peter Mördok (1949) əsərləri ilə başladı. Mördok "İnsan Münasibətlərinin Bölgə(Areal) İndeksi" ilə daxil olmaqla bir sıra fundamental məlumat dəstləri yaratdı. Duglas Vait ilə birlikdə o geniş istifadə olunan "Kross-kulturalizm Standart Seçim" hazırladı (bu, 186 mədəniyyət nümunələrin seçilməsidir).* O kross-kulturalizm ünsiyyətlər sahəsində alimlər tərəfindən istifadə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Triandis H.C. Introduction to Handbook of Cross-Cultural

Psychology. — Boston: Allyn and Bacon, 1980. — Vol. 1: Perspectives

2. **Кросскультурные исследования** / А. В. Константинов // Крещение Господне — Ласточковые. — М.: Большая российская энциклопедия, 2010. — С. 109. — (Большая российская энциклопедия: [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов; 2004—2017, т. 16).

3. **Мацумото Д.** Психология и культура. 1-е издание, 2003 год, 720 стр.

4. **Berry J.W.** Introduction to Methodology // Handbook of Cross-Cultural Psychology. — Boston: Allyn and Bacon, 1980. — Vol. 2: Methodology.

5. **Avner Ben-Zaken**, «From „Incommensurability of Cultures“ to Mutually Embraced Zones» in Cross-Cultural Scientific Exchanges In the Eastern Mediterranean 1560—1660 (Johns Hopkins University Press, 2010)], pp. 163—167.

6. **Franco, F.M., D. Narasimhan and W. Stanley.**

	<p>2008. Relationship between four tribal communities and their natural resources in the Koraput region. Ethnobotany Research and Applications, Vol. 6.</p> <p>7. Мацумото. Кросс-культурные исследования ценностей. cross-cultural.jimdo.com.</p>
--	---

“İNTERKULTURALİZM” TERMİNİN ANLAYIŞI

İnterkulturalizm - sosial qrupların müxtəlif mədəni quruluşlarla qarşılıqlı fəaliyyətinin formaları və nəticələridir, bir növ "mədəniyyətlərarası dialoq"dır. O **“müxtəliflikdə birlik”** mənasını verir. Multikulturalizm - interkulturalizm mövzusunun arxasında ümumi şərh etmə problemİ yerləşir : ümumi və xüsusi, vahid və cəm,parçalanma(fraqmentləşmə) və inteqrasiyadır. **İnterkulturalizm**-mədəniyyətlərarası dialoqun dəstəklənməsi və mədəniyyətlər daxilində özünüayırma meylləri ilə mübarizə deməkdir. (**Özünü seqreqasiya**- irqi, etnik və ya dini qrupun cəmiyyətin qalan hissəsindən könüllü ayrılmasıdır. Özünü ayırmanın məqsədi - assimilyasiyaya qarşı qorunmaqdır.) O mədəniyyətlər arasındakı fərqlərin və oxşarlıqların tanınmasına əsaslanır. O postmodernizm və multikulturalizm çərçivəsində mütləq relativizm(nisbiyilik,şərtlik) yaratmaq riskinə toxunur.Keçmiş SSRİ -intellektualizmin nümunəsi kimi göstərilə bilər.

Tədqiqatlar:

1. Borisova M.B. Müasir dünyada interkulturalizmin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-i-praktiki-interkulturalizma-v-sovremennom-mire>
2. Popkov Y.B. Multikulturalizm, interkulturalizm, internasionallıq sosial dinamikada, - Vestnik. NDU, Fəlsəfə, 2015, tom 13, 2 buraxılış, -s. 48-54

MƏDƏNİYYƏTİN YAYILMA SİSTEMİ:

TƏHSİL:	Məktəbəqədər təhsil; Məktəblər(orta və ali) və s.
KİV(Kütləvi informasiya vasitələri):	TV, RADİO,QƏZET,JURNAL, İNTERNET(Google-ensiklopedik,informatik saytlar, Youtube, Sosial şəbəkələr (Facebook və b.)
MƏDƏNİ MÜƏSSİSƏLƏR:	Muzeylər, kitabxanalar, arxivlər ,sərgi salonlar və b.

Mənəvi dəyərlərin yayılma dərəcələri:

1	<i>Ünmbəşəri (zaman, məkan çərçivəsində);</i>
2	<i>Milli;</i>
3	<i>Sinfi-təbəqə;</i>
4	<i>Qrup-lokal;</i>
5	<i>Ailəvi;</i>
6	<i>Fərdi-şəxsi .</i>

3. DÜNYA DİNLƏRİ

Dünya dini — müxtəlif xalqlar arasında yayılmış din. Hal-hazırda bu termin bir neçə dinə aid edilir: **Buddizm, islam və xristianlıq.**

Yəhudilik, hinduizm, konfusianlıq, daosizm, şintoizm çoxsaylı tərəfdarlarına baxmayaraq *milli din* sayılırlar.

Buddizm

Buddizm (sanskrit. बुद्ध धर्म, buddha dharma^{IAST}; pali बुद्ध धम्म, *buddha dhamma*, «*Aydın təlim*»^[1]; çin. 佛教 *fójiào*) — e.ə. I minilliyin ortalarında - e.ə.VI ə. Qədim Hindistanda meydana gəlmiş və dini-fəlsəfi təlimin əsasını **şahzadə Siddhartha Qautama** tərəfindən qoyulmuşdur, o peyğəmbərdir və müəllim kimi, özü nümunə olaraq insanları, davamçıları, şagirdləri sinaqlardan çıxmaq və kamil insan olmağa çağırırdı.

Dünya dinlərindən biri olan buddizm, təxminən 800 milyon üzvü olan din və təlimlər birliyi. Əvvəlcə *Hindistanda* ortaya çıxmış, daha sonra zaman içində Cənubi, Cənub-şərqi və Şərqi Asiyada (Çin, Yaponiya, Koreya, Monqolustan, Nepal, Şri Lanka, Tailand və Tibet kimi ölkələrdə) yayılmışdır.

Fərqli dünyagörüşlərinə görə din və ya fəlsəfə olaraq təyin olunan buddizmin hədəfi, həyatdakı ağrı, izzət və təminsizliyin qaynaqlarını açıqlamaq və bunları aradan qaldırmanın yollarını göstərməkdir. *Buddizmdə təlimlərin əsas yönünü meditasiya kimi içə baxış üsulları, reinkarnasiya deyilən doğum-ölüm dövrünün təkrarı və qarışıq deyilən səbəb-nəticə zənciri kimi anlayışlar meydana gətirməkdir.*

Buddizm sanskrit dili və pali dillərindəki köhnə buddist mətnlərində "*işıqlı, oyanmış adam - fərqi olan*" mənasını verən "budda" sözündən yaranmışdır. "Tarixi budda"da adı çəkilən Siddhartha Qautama buddizmin qurucusu olaraq qəbul edilir. Siddhartanın həyatdakı əzabların qaynağını açıqlamaq məqsədiylə etdiyi uzun işlər nəticəsi izzətə sona çatdıracaq bir mənəvi anlayışa çatdığı və beləliklə buddalığa çatdığı qəbul edilir.

Buddizm, **Siddharta Qautamanın** ölümündən sonra 500 il boyunca Hindistanda, daha sonra Asiya və dünyanın geri qalan hissəsində yayılmağa başladı. Hindistanda zamanla təsirini itirən buddizm Cənub-şərqi Asiya və Uzaq Şərq mədəniyyətində təsirini günümüzə qədər davam etdirmişdir.

Buddizm Allahsız dinlərdəndir. O, kainatı yaradan bir qüvvənin mövcudluğu fikrini dilə gətirmir. **Buddist dini təliminin mahiyyəti-hər bir insana daxili mənəvi azadlıq, həyatın daşdığı bütün zəncirlərdən tamamilə xilas olmaq və düz yola başlamaq üçün müraciətdir. Buddizm 1258-ci ildə Hülakü komandanlığı altında Monqol ordusu tərəfindən Müsəlman Bağdada edilən hücumdan sonra təsəvvüfün yaranmasına və inkişafına xidmət etdi. Təsəvvüf İslamın bərpasına kömək etdi.**

Xristianlıq

Xristianlıq (yun. *Χριστός* — *məsih(xilaskar) olunmuş*) İsa Məsihin Əhdi-Cədid dini kitabında əksini tapmış həyatının təsvirinə və baxışlarına əsaslanan monoteist dünya dinidir. Digər adları: **məsihçilik, məsihilik, nəsraniyyət, tərsa**. Üç əsas dünya dinlərindən (yəhudilik və islamla bərabər) biri, **İbrahimi dini kimi də sayılır.**

Xristianlar **inanırlar ki**, Nazaretdan olan İsa "məsih olunmuş ilahi varlıqdır (Məsihdir)", Tanrının Kəlamıdır, bəşər olmuş Kəlamdır, Tanrıdır, Tanrının "oğludur" və bəşəriyyəti xilas edəcək Məsihdir.

Bibliya və İsanın əqidələri ətrafında mərkəzləşdirilmiş, dünyada tərəfdarlarına görə (2007-ci ildə təqribən 2.1 milyard nəfər) birinci dindir. Avropada, hər iki Amerikada, cənubi Afrikada və Okeaniyada üstün inanədir.

Xristianlığın üç əsas cərəyanları katoliklik, pravoslavlıq və protestantlıqdır. Demək olar ki, hər xristian məzhəb **kilsə** formada təşkil olunur. Xristianlıq **Üçlük Birlikə**, yəni, tək Tanrının üç ilahi Şəxsiyyətdə var olmasına inanır.

Xristianlıq bizim eranın I əsrində Roma imperiyasının tərkibində olan Fələstin torpağında, yəhudilərin arasında yaranıb. Sonradan o digər əyalətlərdə və xalqların arasında yayılmağa başladı.

Xristianların müqəddəs kitabı İncildir, yunan dilində "Kitab" mənasını verir. İncil iki hissəyə bölünür: **Köhnə Əhdi(Köhnə İncil)** və **Yeni Əhdi(Yeni İncil)**.**Köhnə İncil(Köhnə Əhdi və ya Əhdi-Ətiq) İncilin ən qədim hissəsidir. Yeni Əhdi(Yeni İncil)** (məhz xristian əsərləri) aşağıdakılardan ibarətdir: **dörd İncil (Luka, Mark, İoan və Matfey); müqəddəs həvarilərin(apostolların) işləri; ilahiyyatçı İoanın Göndərişləri və vəhyi.**

IV əsrdə. n. e. İmperator Konstantin xristianlığı Roma İmperiyasının dövlət dini elan etdi. Xristianlıq vahid deyil. O üç axına bölündü. 1054-cü ildə Xristianlıq **Roma Katolik** və **Pravoslav Kilsələrinə** bölündü. XVI əsrdə Avropada anti-Katolik hərəkatı olan Reformasiya(İslahatlar) başladı. Nəticə **Protestantizm yaranır.**

XVI ƏSRDƏ AVROPADA İSLAHATLAR(REFORMALAR)

Avropa Reformasiyanın əsas mədəni-tarixi istiqamətləri:	
1	Bürger-burjuaziya istiqaməti(M.Lüter-alman,İ.Kalvin-fransız)
2	Kral-knyaz istiqaməti
3	Xalq-anatobolist istiqaməti(T.Münser-alman)
XVII əsr Reformaçılar(İslahatçılar)	
Dini xadimlərin(Vatikanda) qoyduğu qanunlara qarşı Martin Lüter,J.Kalvin,T.Müncer və b.-tərəfindən islahatlar=reformalar	
1.İslahatçılar İncili/ Bibliyanı ana dilinə tərcümə edirdilər(amma dini xadimlər və yuxarı təbəqə onlara qarşı çıxırdı);	
2. İslahatçılar İndulgensiya(dini xadimləri tərəfindən insanların günahlarını bağışlanması) qarşı çıxırdılar;	
3 İslahatçılar tələb edirdilər: Allah və insanların arasında vasitəci olmamalıdır (o yoxdur).	

İslam

"İslam" adı, **s-l-m** (سلم) kökündən törənmişdir. Bu kökün ümumi olaraq qəbul edilən iki anlam vardır:

1. **sülh** (*salam* da bu kökdəndir);
2. **boyun əymək, itaət etmək** (Allaha təslim olmaq).

İslam yeganə Allaha (عَرَب. الله) “*itaət etmək*” deməkdir.

İslamın əsas ehkamu *tövhid* (Allahı ibadətə layiq olan yeganə haqq məbud bilməkdir. Bu özündə həmçinin Allahın adil (ədalətli) olmasını ehtiva edir, yəni O, hər bir şeyi hikmət üzündən yaradır.), *nübuvvət* (sonuncusu Məhəmməd peyğəmbər olmaqla 124 000 peyğəmbərin Allah tərəfindən insanları haqqa dəvət etmək üçün seçdiyinə, eləcə də mələklərə və onların peyğəmbərlərə gətirdiyi vəhyə, kitablara və bu kitablardan sonuncusunun Qurani-Kərimolduğuna iman gətirməkdir. İslamın şiə məzhəbində hər bir peyğəmbər kimi, Məhəmməd peyğəmbər üçün də Allah tərəfindən təyin olunan canişinlərin — 12 imamın haqq olduğuna iman gətirilməlidir.) və *məaddir* (hər bir insanın dünyasını dəyişməsinə və Qiyamət günü dirildilərək Allah qarşısında hesab verməsinə iman gətirmək.).

Müsəlmanların müqəddəs kitabı Quran, Məhəmmədin moizələrinin (Məkkə ləhcəsində yazılmış) bir qeydidir. Məhəmmədin həyatı boyunca ifadələri Allahın birbaşa nitqi kimi qəbul edildi və şifahi şəkildə ötürüldü. Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından bir neçə on il sonra onlar yazıldı və Quranın tərkibinə daxil edildi (həyat yoldaşı Hafsa sayəsində). Müsəlmanların doktrinasında Sünnə mühüm bir rol oynayır - Məhəmməd və Şəriətin həyatı haqqında tərbiyəedici hekayələr toplusu - müsəlmanlar üçün məcburi olan bir sıra prinsip və davranış qaydalarıdır. ***Müsəlmanlar üçün ən böyük cinayət -sələmçilik, sərxoşluq, qumar və zina hesab edirlir.***

Müsəlmanların ibadət etdiyi yerə **məscid** deyilir. İslam insanları və heyvanları təsvir etməyi qadağan etdiyi üçün məscidlər yalnız bəzək ornamentalı ilə bəzədilmişdir. İslamda ruhanilərə və təriqətçilərə açıq şəkildə bölünmə yoxdur və Allahla insan arasında vasitəçi də yoxdur - namaz qıldıqda hər bir müsəlman UcaAllah ilə əlaqə qurur, düşüncələrini, hərəkətlərini və istəklərini ifadə edir, eləcə də əməlləri barədə hesabat verir. Quranı, müsəlman qanunlarını

və ibadət qaydalarını bilən hər bir müsəlman molla (keşiş) ola bilər. İslamda Ritualara böyük əhəmiyyət verilir. **İslamın beş sütunu vacibdir**: İslam 5 dayağa söykənir: 1. islam dini rəmzinin birinci və ən mühüm müddəası olan və «La İlahə İlləllah və Muhəmmədər Rasullulah» («Allahdan başqa İlahi yoxdur, Məhəmməd onun rəsuludur») düstürü ilə ifadə olunan şəhadət; 2. müsəlmanın gündə 5 dəfə dua etməsini nəzərdə tutan salavat (farsca namaz); 3. zəkat – ehtiyacı olan müsəlmanların nəfinə vergi, sədəqə; 4. Ramazan ayı ərzində tutulan oruc; 5. Məkkənin ziyarəti – hər bir müsəlmanın həyatında heç olmasa bir dəfə yerinə yetirməli olduğu həcc.

Həzrət Məhəmməd və tərəfdarları İslam mədəniyyətinin, daha sonra bilik, elm, təhsilə səbəb olan İslam sivilizasiyasının qurucuları idi: mədrəsə -universitetləri, ensiklopediyaların yaradılması, kitabxanalar, rəsədxanalar, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş şəhərlər, bütün insan cəmiyyətinin mütərəqqi inkişafına töhfə verirdi.

İslam- dünyanın ən geniş yayılmış ikinci böyük dini və sürətlə yayılan dinlərdən biridir. Dünyada təqribən **1 milyard 720 milyona yaxın müsəlman** yaşayır. **Əksər müsəlmanlar İslamın iki cərəyanından birinə mənsubdur**; bunların 85-95% **sünni**, 5-15% **şiədir**. Müsəlmanların təxminən 13%i ən böyük müsəlman ölkəsi olan İndoneziyada yaşayır , 25% Cənubi Asiyada , 20% Yaxın Şərqdə , 2% Orta Asiyada , 4% Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində və 15% Afrikada. **İslam – üç dünya dinindən biridir. İslam icmaları 120-dən çox ölkədə var. Onlar 1,2-1,5 milyard insanı birləşdirir. 35 ölkənin əhalisinin çoxu müsəlmandır. İslam 28 ölkənin rəsmi dinidir.**

Azərbaycanda İslam

İslam dini Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul və tətbiq olunur; Pew Research tədqiqat mərkəzinə görə, 2009-cu ildə ölkə əhalisinin təqribən 99,2% -i müsəlmanlar idi, onların çoxu , təqribən 85% -i şiələr (Cəfəri məzhəbi), qalan 15% -i sünnilərdir (əsasən Hənəfi məzhəbi). Azərbaycanda İslamı **azərbaycanlılar** (ənənəvi olaraq Şiə-İsnaaşaritlər, azlıq olan Sünni-Hənəfilər və Sünni-Şafiilər), **avarlar** (Sünni-Şafiilər), **axvaxlar**

(Sünni-Şafilər), *buduxlar* (Sünni-Şafilər), *gürcü-ingiloyların* bir hissəsi (Sünni-Şafilər), *qaraçılar-karaçi* (Şiə-İsnaaşaritlər), *krızlar* (Sünni-Şafilər), *kürdlər* (Şiə-İsnaaşaritlər), *ləzgilər* (Sünni-Şafilər), *rutullar* (Sünni-Şafilər), *talışlar* (Şiə-İsnaaşaritlər), *tatlar* (Şiə-İsnaaşaritlər və Sünnilər), *tatarlar* (Sünni-Hənəfilər), *Ahıska türkləri* və ya *Mesxeti türkləri* (Sünni-Hənəfilər), *xinalıqlar* (Sünni-Şafiitlər) və *saxurlar* (Sünni-Şafiitlər).

İslam yalnız bir din deyil, həm də bir həyat tərzidir. İnqilabdan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanın müsəlman əhalisinin ailədaxili həyatı şəriət normaları ilə tənzimlənirdi. Diqqətəlayiq haldır ki, *sahil ləzgiləri* arasında, müsəlman hüquq normaları geniş yayılsa da, *dağ ləzgiləri* və *tsaxurlar* arasında ailə və ictimai həyatda *adət –adı hüququ normaları* daha çox dərəcədə qorunub saxlanılmışdır. *Brokhaus və Efronun Ensiklopedik Lüğətinə(BEEL)* görə, *Müsəlman Tatları* və *Aderbeydjan Tatarları* (Azərbaycanlılar) *Dağıstan dağlıları* ilə yanaşı, Qafqaz bölgəsində İslamı tanıyan xalqlar arasında da ən fanatik idilər, lakin azərbaycanlılar haqqında lüğətdə qeyd olunur: “baxmayaraq ki onlar dində müsəlman idilər, ancaq çox dözümlü-tolerantlı idilər.” XIX əsrin sonunda A.S.Xaxanov - müsəlman olaraq xristian bayramlarını qeyd edən inqiloylar arasında islamın vəziyyəti barədə yazırdı: “Onların İslamı ondan ibarətdir ki, həftədə bir dəfə - cümə - soyad nümayəndələri məscidin hasarına toplaşıb onlar üçün anlaşılmaz Ərəbcə Quran oxunmasını dinləyirdilər”. (BEEL)

Bütün İslam *bayramları(Qurban Bayram, Uraza Bayram, Ramazan Bayram, Mövlud)* Azərbaycanda qeyd olunur. Televiziya və radioda İslam haqqında verilişlər aparılır, Milli tədbirlər, Dini bayramlar zamanı Qurandan parçalar oxunur. *Ölkədə təxminən iki mindən çox məscidlər var.*

Qanunverici Peyğəmbər

Qanunverici Peyğəmbərlər: Müqəddəs kitablar Uca - Allah tərəfindən peyğəmbərlərə nazil edilmişdir. Bunlar əsas dövlətçilik qanunlarını, həyatın və insan cəmiyyətinin inkişafının bütün əsas qanunlarını özündə cəmləşdirmişdir. Peyğəmbərlər, Uca Allah tərəfindən göndərilən qanunları tənzimləyən, dövlətin

qurucuları olan qanunvericilərdir. Onlar Yeni bir yüksək mədəniyyət formalaşdırdılar. O(yüksək mədəniyyət) rasionel inkişafa və qanuni nizama tabe olmayan əvvəlki, xaotik formasından fərqlənirdi.

İslam və onun müqəddəs kitabı "Quran", göndərilən bütün Müqəddəs Kitablara kimi, hüquqi, iqtisadi və dünyadakı müasir qanunlarda öz əksini tapmışdır, onlar dövlətçilik əsaslarına da daxil olmuşlar. Dinlərdə insanları idarə etməyə və onları əxlaqi və etik baxımdan qəbul edilməz cinayətlərdən və hərəkətlərdən çəkindirməyə kömək edən müəyyən qaydalar, qadağalar, qanunlar mövcuddur. ***Bütün müqəddəs kitabların əsas məqsədi: Uca Allah tərəfindən göndərilən qanunlara və mənəvi yüksəlişə əsaslanaraq, insanın özünütərbiyyə etdirməsi və həmçinin əldə etdiyi biliklərin təkmilləşdirilməsi və inkişafı, və bəşəriyyətin həyatında , fəaliyyətində müsbət tətbiq olunan əhəmiyyətidir.***

Quran- müsəlmanların müqəddəs kitabıdır. Uca Tanrının - Peyğəmbərin vasitəsi ilə çatdırılan bütün kəlamları, qanunları, göndərişləri - "Quran" adlanan bir kitaba toplandı. Bu müqəddəs kitabın başladığı və dualara daxil olduğu "Əl-Fatiha" surəsi istisna olmaqla -Quran ən böyük surələrdən başlayaraq - ən kiçik surələri ilə bitir. Məkkə ləhcəsində olan bu yeganə kanonik versiya bizim eramızın yeddinci 7 əsərində Məhəmməd peyğəmbərin sağ qalan səhabələrinin Kollegiyası(Şürası) tərəfindən təsdiq edilmişdir. Hal-hazırkı dövrdə ***Qurani oxumaq*** üçün İslam tarixinin başlanğıc dövrünün bu və ya digər müsəlman məktəbi tərəfindən qurulmuş 7 variantı var.

DUANIN MƏQSƏDİ:

Dua - insanın görülən işlər, əməllər və hərəkətlər, habelə gələcək hədəflər və insanın yaşadığı cəmiyyətin mütərəqqi inkişafına verdiyi töhfə barədə bir hesabatdır, eyni zamanda insanlara, təbiətə qayğı göstərməkdən ibarətdir; bir insanın düşüncələri, əməlləri, hərəkətləri ilə özünü inkişaf etdirməyidir. Dua- Yaradanla bir dialoqdur, insana verilən bütün həyat hədiyyələr üçün Uca Allaha şükür etdiyi, bu Yer kürəsi planetində, insanın və bütün canlıların yaşaması üçün yaradılan vahid ekosistemi təmsil edən ecazkar həyat şərtlərə görə

Uca Tanrıya Təşəkkürlərdir. Bu həyatda insan- insanlıq imtahanından keçir - və bu, hər bir insanın keçmədiyi çox çətin bir imtahandır, yalnız az sayda insan bu insanlıq, ədəb, dürüstlük, doğruluq sınağından keçir.

Məhəmməd Peyğəmbərin (s) kəlamları:

1. Udulan şeylər içərisində Allah dərğahında ən savablısı hirslənən zaman hirsü udmaqdır.
2. Allaha, doğru sözdən daha qiymətli bir sədəqə yoxdur.
3. Kim bir xeyirli iş üçün bələdçilik edirsə, o xeyirli işin savabı qədər savaba nail olur.
4. Üç şey vardır ki, bunlar kimdə varsa, Tanrı onu yüngülcə sorğuya tutur və cənnətə göndərir. Kim səni bir şeydən məhrum edərsə, qızırqalanma, ver: sənə zülm edənə bağışla, səni yoxlamağa gəlməyənə sən baş çək.
5. Həqiqət acı olsa belə danış.
6. Tanrı rəhm eləsin düz danışana.
7. Həqiqətdən də, Ulu Tanrı ilk sevgini qorumağı sevır.
8. Əlinə sahib ol! (pis iş görməyə alışdırma)
9. Ağılna gələnı danışmaq günaha yazılır.
10. Dilinə sahib ol! (nəyi demək, nəyi deməmək lazım olduğunu bil).
11. Nöqsanı üzə vurmaqdan çəkinin.
12. İki adam gizlicə söhbət edərsə aralarına girməyin.
13. Təhsilli insanlar, ırsində dirhəm və dinar (gümüş və qızıl) yox, yalnız bilik qoymuş peyğəmbərlərin varisləridir.
14. Alimlər İslamda vacib və böyük bir yer tuturlar, çünki Allah-Taala bu dinin qoruduqlarıdır.
15. Uca Allah, Muhəmmədin (sallallahu aleyhi və səlləm) ümmətinə elm olmadığı zaman elm adamlarına müraciət etməyi əmr edərək buyurdu: "Özünüz bilmirsinizsə elm sahiblərinə soruşun" (əl-Nəhl 16: 43).

AZƏRBAYCANDA İSLAM HAQQINDA QANUNVERİCİLİK FORMASINDA TARİXİ SƏYAHƏT:

İslam Azərbaycan xalqının əksəriyyəti tərəfindən etiqat edilir; 1991-ci ildə 10 dekabrda Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatına üzv oldu;

18 Avqust 1992-ci ildə Milli Məclis “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanunu qəbul etdi, *bu dinin dövlətdən ayrılmasını, bir-birlərinin işlərinə qarşılıqlı müdaxilə etməmələrini, bütün dinlərin qanunları qarşısında bərabərdir və s.;*

1995-ci,(2019-ci il)Azərbaycan Konstitusiyasının 18-ci maddədə deyilir:

- I. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün inanclar ,dinlər qanun qarşısında bərabərdir.
- II. Fərdin ləyaqətini alçaldan və insanlıq prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliğatı qadağandır.
- III. Dövlət təhsil sistemi dünyəvidir.

2007-ci ildə Bakı - İslam mədəniyyətinin paytaxtı seçildi, 2009 ildə "Bakı-İslam mədəniyyətinin paytaxtı" adlanan bu hadisəni və bayramı qeyd etdi.

Ölkəmizdə İslam dini xüsusi yer tutur.

2009-cu ildə "Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtı" seçildi, bu əlamətdar hadisənin şərəfinə «Simurq» QHT-nin köməyi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutunun "Dinşünaslıq və Mədəniyyətin Fəlsəfəsi Problemləri" şöbəsinin alimlərinin çıxışı ilə beynəlxalq konfrans keçirildi.

MÜQƏDDƏS SƏMAVİ KİTABLAR:

ZABUR- DAVUD PEYĞƏMBƏRƏ ALLAH TƏRƏFİNDƏN GÖNDƏRİLMİŞDİR(DİNİ ƏSATİRƏ GÖRƏ)

TÖVRAT- MUSA PEYĞƏMBƏRƏ AİD EDİLİR VƏ YAHUDİLƏRİN DİNİ KİTABI SAYILIR

İNCİL/BİBLİYA-İSA PEYĞƏMBƏRİN ADI İLƏ BAĞLIDIR VƏ XRİSTİANLIĞIN DİNİ KİTABIDIR

QURANI-KƏRİM-İSLAM(«İSLAM»-ƏRƏB.DİLİNDƏ "SÜLH" DEMƏKDİR) DİNİN KİTABIDIR.**MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRƏ** ALLAH TƏRƏFİNDƏN NAZİL OLMUŞDUR. O AXIRINCI QANUNVERİCİ PEYĞƏMBƏR İDİ.**QURANI-KƏRİM** – İNSANLARIN KAMİLLƏŞMƏSİNDƏ BÜTÜN MÜQƏDDƏS KİTABLARININ MƏCMUASI VƏ NƏTİCƏSİDİR.

Avesta- inək dərillərinə yazılmış, Azəri qəbiləsindən olmuş Zərdüşt/İbrahim (Avraam) peyğəmbərə verilmiş və yazılmış qədim Midiya müqəddəs kitabıdır - Azərbaycan, İran ərazisinə yayılmışdır .

Vedalar - hinduizmin müqəddəs kitabıdır. Vedalar - dünyanın ən qədim müqəddəs kitablarından, dinlərindən biridir, ilk hissəsi eramızdan əvvəl XVI əsrdə yazılmışdır.

Pali qanunu- Buddistlərin müqəddəs kitabıdır. Tripitakanın yaranma tarixi, eramızdan əvvəl VI əsrdə, Buddha Şakyamuni'nin parinirvanaya çatmasından sonra başlamışdır.

Ümumilikdə 104 Kitab göndərilib , bunlardan 100-ü - dürmələnmiş kağız/rulon, 4-ü - Kitab şəklindədir: Zabur, Tövrat, İncil, Quran. Uca Allah tərəfindən göndərilən bütün kitablardan yalnız Qurani-Kərim qorunub saxlanılıb və bizə göndərildiyi formada dəyişməz və təhrif olunmamış şəkildə enib. Qalan Kitablər öz əslində qalmamışdır və təhrif olunmuş, dəyişdirilmiş versiyaları bizə gəlib çatmışdır. Mövcud versiyalarda qeyd olunmadan əvvəl, nəsillərə ağızdan-ağıza ötürüldülər. Hər sonrakı Kitab -əvvəlki Kitablərin həqiqətini təsdiqləyib və müəyyən bir xalqın və ya bütün bəşəriyyətin inkişafının bu mərhələsində hazır olduğu mənimsəməyə üçün əlavə məlumatlar ehtiva etdi.

Həzrət Adəm (əleyhissalam) -1 0 dürmələnmiş kağızlar/rulonlar-**suhvlar** (ərəb. صحف — bükülmüş yazılar) , **Şisu** (əleyhis-salam) - 50 dürmələnmiş kağızlar/rulonlar, **İdris** (əleyhis-salam) - 30 dürmələnmiş kağızlar/rulonlar, **İbrahim (Avraam)** (salavat) - 10 dürmələnmiş kağızlar/rulonlar; **Musa (Moisey)** (s.a.v.) - "Tavrat(Tövrat) Kitabı, **İsa (İsus)** (s.a.v.) - "İncil" (Bibliya)Kitabını, **Davud** (s.a.v.) -" Zabur" (Psaltır)Kitabı və nəhayət, **Hz.Muhamməd** (s.ə.v) - "Qurani -Kərimi " kitabını nazil etdilər .

ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTLƏRİN FƏRQLƏRİ VƏ OXŞARLIQLARI

ŞƏRQ VƏ QƏRB	
İNTİBAHI(MARİFÇİLİK)	
<p><u>ŞƏRQ:</u> İSLAM SİVİLİZASİYASI VII-XVI Ə.</p>	<p><u>QƏRB:</u> AVROPA İNTİBAHI XIII- XVI Ə. AVROPA MAARİFÇİLİK DÖVRÜ XVIII Ə.</p>
ANTİK DÖVRÜN HUMANİST	
İDEYALARI	
<p><u>ŞƏRQ: IX ƏSR – ƏL-MAMUN MÜSƏLMAN XƏLİFİ (786-808):</u> <u>ZƏRDÜŞTLİK DİNİN BƏRPASI ÜCÜN-ANTİK YUNAN MƏNBƏLƏRDƏ-ARİSTOTEL, PLATON VƏ B.ƏSƏRLƏRİNİ TƏRCÜMƏ ETDİRDİ VƏ YUNAN MƏDƏNİYYƏTİ İLƏ ŞƏRQİ TANİŞ ETDİ.</u> <u>.BAĞDADDA “BEYT-ÜL-HİKMA”-AKADEMİYASINI YARADTI</u>(BURADA BÖYÜK OBSERVATORİYA VƏ KİTABXANA İŞLƏYİRDİ-QƏDİM YUNAN VƏ QƏDİM ROMA RİSALƏLƏRİ(TRAKTATLARI) TƏRCÜMƏ EDİRDİLƏR:QƏDİM YUNAN VƏ ROMA DİLLƏRİNDƏN-SURİYA DİLİNƏ,SONRA ƏRƏB DİLİNƏ).<u>BAĞDADDA DOKTOR RAZİ,COGRAF YAQUT,TARİXÇİ ƏL-MASUDİ,SƏYYAH İBN-FADLAN, FİLOSOFLAR ƏL-KİNDİ,ƏL-FARABİ</u> İŞLƏYİRDİLƏR.BAĞDADDA KAĞIZIN İSTEHSALATI,(<u>ŞƏRQDƏ</u>) BİRİNCİ APTEKLƏR,XƏSTƏXANALAR</p>	<p><u>QƏRB:İNCƏSƏN ƏTDƏ,</u> <u>ƏDƏBİYYATDA - İNTİBAH-İTALİYA(LEONARDO DA VINÇİ,MİKELAN GELO, DANTE,PETRAR KA VƏ B.),ŞİMALI AVROPA(YAN VAN EYK, RUBENS, REMBRANDT VƏ B.) XIII-XVI ƏSRLƏR DƏ YARANDI.</u> <u>BÜTÜN İNCƏSƏNT ƏSƏRLƏRDƏ İNSAN VƏ ONUN</u></p>

<p>AÇILMIŞDIR.(ABBASI XƏLİFLƏRİ-BAĞDADDA,ƏMƏVİ XƏLİFLƏRİ-ƏVVƏL DƏMƏŞQDƏ-SURİYADA,SONRALAR-İSPANİYADA (FES-DƏ BU-İNANIYA MƏDRƏSƏ-UNİVERİTETİ(XIV) ,FATİMİ XƏLİFLƏRİ(FATİMİLƏR)-QAHİRƏDƏ-(MƏDRƏSƏ ƏL-AZHAR - QAHİRƏDƏ),AZƏRBAYCANDA MARAĞA OBSERVATORİYASI(NƏSİR-ƏD-DİN TUSİ). <u>QURANI-KƏRİMİN ƏSAS İSTİQAMƏTİ – İNSAN VƏ ONUN KAMİLLƏSMƏ PROSESİDİR.</u></p>	<p><u>MÖHTƏİƏMLİYİ Nİ ƏKS OLUNDU.</u></p>
<p style="text-align: center;">ELM VƏ TƏHSİL, UNİVERSİTETLƏR, KİTAB.</p>	
<p><u>IX-XVI ƏSRLƏR ŞƏRQDƏ MƏSCİDİN YANINDA MƏKTƏBLƏRİN,MƏDRƏSƏLƏRİN(UNİVERSİTETLƏRİN,AKADEMİYALARIN) AÇILMASI-BÜTÜN ELMLƏRİN İNKİŞAFINDA BÖYÜK TƏKƏN VERDİ.BURAYA -BİLİKLƏR ALMAQ ÜÇÜN QƏRBDƏN GƏLİRDİLƏR VƏ SONRALAR AVROPADA MARİFCİLİK İŞİ GENİŞ YAYILDI, UNİVERSİTETLƏR AÇILDI. ORADA ŞƏRQ TƏHSİLİNİN BİLİKLƏRİ, ELMİ İXTİRALARI DAVAM EDİLDİ. ŞƏRQDƏ LUGƏTLƏR VƏ ENSİKLOPEDİK , MƏLUMAT KİTABLAR YAZILDI:MAHMUD QAŞQARI "DİVANİ LÜĞƏT İL-TÜRK" (TÜRK XALQLARIN LÜĞƏTİ)-XI ƏSR; ABDULLAH YAQUB "MUCAM ƏL-BULDAN"(ŞƏHƏRLƏR ÜZRƏ ENSİKLOPEDİK LÜĞƏT) -XII ƏSR; ƏL-İDRİSİ "TAKVİM ƏL-</u></p>	<p>XV ƏSR-KİTAB ÇAPI. QƏRBDƏ KİTBLAR KÜTLƏ ÜÇÜN MARİFLƏNMƏ MƏNBƏSİ İDİ. Şimali Almaniyada ilk mətbəə Frankfurtda, sonra Lübekdə, Leyptsiqdə, Erfurtda və s. qurulmuşdur. Vyanada ilk mətbəə 1482-ci ildə açılmış, 1491-ci ildə isə çap üçün istifadə olundu. XV əsrin</p>

BULDAN”(ŞƏHƏRLƏRİN TƏQVİMİ)-XII ƏSR; AL-BİRÜNİ “TAXKİK MƏ’MALİK HİND”(HİNDİSTANA AİD COĞRAFİ, TARİXİ,ETNOQRAFİK ENSİKLOPEDIYA) VƏ “QIYMƏTLİ METALLAR HAQQINDA BİLKLƏR VƏ MƏLUMAT YİĞİMİ”-X ƏSR; İBN XORDADBEH”KİTAB ƏL-MƏSALİK VƏL MƏMALİK”(YOLLAR VƏ DÖVLƏT HAQQINDA KİTAB-BURADA AZƏRBAYCANA AİD MƏLUMAT VAR) -X Ə.;İBN SİNA “TİBB ELMİNİN QANUNU”(TİBB ELMİNİN ENSİKLOPEDIYASI)-X ƏSR; RAZİ “HAVİ”(HƏR ŞEYİ ƏHATƏ EDƏN KİTAB)-TİBB ENSİKLOPEDIYASI; COĞRAFİYA,ASTRONOMİYA TRİQONOMETRİYA HAQQINDA CƏDVƏLLƏR-“ZİNC”ADLANIRDI - NƏSİRƏDDİN TUSİ “ZİNC ELXANİ”- MARAĞA OBSERVATORİYANIN ASTRONOMİK KATALOQU-XIIIƏSR; CABİR BİN HAYAN(721-805)-KİMYANIN ƏSASINI QOYMUŞDUR; ƏL-XOREZMİ- “HİSAB ƏL-CABR VƏL MUKABALA”(KÖCÜRMƏLƏRİN VƏ İXTİSARLARIN HESABLANMASI)- ƏL-CABRİN ƏSASINI QOYMUŞDUR-VIII -XIX Ə.; İBN XƏLDUN(1332-1406)- ”MÜQƏDDİMƏ”- SOSİOLOGİYANIN,İQTİSADİYYATININ,M ƏDƏNNİYƏTŞÜNASLIĞIN,TARİXŞÜNASL IĞIN ƏSASINI QOYMUŞDUR; SADIQ BƏY AFŞAR “QANUN AS-SUVAR”(RƏNGARLIQ HAQQINDA ENSİKLOPEDİK TRAKTAT)-XVII ƏSR VƏ S.;

sonlarında
Almaniyada 50-
dən çox mətbəə və
200-dən çox çap
edənlər var idi.
XVIII ƏSR
AVROPA
MAARİFÇİLİK
DÖVRÜ.TƏHSİL
İN
İNKİŞAFI.ENSI
KLOPEDIYALA
RIN
YARANMASI-
JAN JAK RUSSO
VƏ B. Maarifçilik
əsr - Avropa
mədəniyyəti
tarixində elmi,
fəlsəfi və ictimai
düşüncənin
inkişafı ilə
əlaqələndirilir. Bu
intellektual hərəkət
rasionalizmə və
sərbəst düşüncəyə
söykənirdi.XVIII
əsrin elmi
inqilabının təsiri
altında İngiltərədə
başlayaraq bu
hərəkət Fransa,
Almaniya, Rusiya
və digər Avropa
ölkələrinə yayıldı.

<p><u>İNCƏSƏNƏTİN</u> BÜTÜN NÖVLƏRİ İNKİŞAF ETDİ.VƏ KİTAB MİNİATÜRÜN MƏKTƏBİ-TƏBRİZDƏ,HERATDA VƏ B.ŞƏHƏRLƏRDƏ GENİŞ YAYILDI. <u>KİTAB MİNİATÜRÜ- QIYMƏTLİ ƏL İŞİ ƏSƏR İDİ, ONA GÖRƏ KİTAB - KİTABXANA EMALATXANALARINDA NADİR NÜSXƏ KİMİ YARANIRDI VƏ O GENİŞ KÜTLƏ ÜCÜN YALNIZ ƏLYAZMALAR FORMASINDA YAYILIRDI.</u></p>	
--	--

MÜQƏDDƏS KİTABLAR

<p><u>QURANI-KƏRİM İSLAM ŞƏRƏ</u> DÜNYASI ÜCÜN MÜQƏDDƏS KİTAB,HƏYAT TƏRZİDİR,ONUN QANUNLARI HÜQUQİ STATUSİ İLƏ FƏRQLƏNİRDİ,ONUN YAZILARI VƏ TƏFSİRLƏRİ ELMİN VƏ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFINDA BÖYÜK ROL OYNADI VƏ İSLAM SİVİLİZASIYANIN ƏHALİSİ BAŞQA DİLLƏRLƏ BƏRABƏR QURAN DİLİNDƏ YANİ ƏRƏB DİLİNDƏ DANİŞIB,YAZIRDILAR,</p>	<p><u>QƏRB</u> DÜNYASINDA-<u>İNCİL/BİBLİYƏ-</u> YALNIZ ELİTAR OXUNMUŞ SFERA ÜCÜN AÇIQ İDİ. KÜTLƏ ÜCÜN O ANLAŞILMAZ VƏ BAŞA DÜŞÜLMƏZ MÜQƏDDƏS KİTAB İDİ. MƏHS BUNA GÖRƏ İSLAHATÇILAR BİBLİYANI AVROPA DİLLƏRİNƏ TƏRCUMƏ ETMƏSİNİ TƏLƏB EDİRDİLƏR.</p>
---	--

BÖYÜK COĞRAFİ KƏŞFLƏR

**AVROPA RENESSANSIN(İNTİBAHIN)
XRONOLOJİ MƏRHƏLƏLƏRİ:**

PROTORENESSANS(İNTİBAH ÖNÜ)	XIII-XIV ƏSRLƏR
İTALİYA	
ERKƏN İNTİBAH	XV ƏSR
İTALİYA	
ALİ İNTİBAH	XV ƏSRİN 80-Cİ - XVI ƏSRİN 90-Cİ
İLLƏRİ	
İTALİYA	
SONUNCU İNTİBAH	XVI ƏSRİN SONUNA
QƏDƏR.	
İTALİYA:FLORENSİYA-ŞİMALİ İNTİBAH: AMSTERDAM VƏ	
B.	

ŞƏRQ VƏ QƏRB

Şərqi dünyası, eyni zamanda Şərqi - kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mədəniyyətlərə və ya xalqlara, dinlərə və fəlsəfi təlimlərə istinad edir, ən azından coğrafi baxımdan, Asiya ölkələrini və Avropanın şərqindəki mədəniyyətləri və Okeaniyanın şimalını əhatə edir. Başlanğıcda, bu termin, Asiyanın mədəniyyəti və sivilizasiyası Avropada (Qərbdə) olanlara əks, bir-birinə qarşı göstərməkdə idi , o Köhnə Dünyanın (Avropanın) şərq hissəsini nəzərdə tutaraq, hərfi coğrafi mənə daşıyırdı.

Ənənəvi olaraq, buraya bütün Orta(Mərkəzi), Şimali və Şərqi Asiya (Uzaq Şərqi), Qərbi Asiya (Yaxın Şərqi), Cənub-Şərqi Asiya və Cənubi Asiya (Hindistan yarımadası) daxildir. **Azərbaycan - Ön Asiya və Yaxın Şərqi** aiddir.

Şərqsünəsləşmə Şərqi mədəniyyəti öyrənir, buna **oriyentalizm** də deyilir, lakin daha çox ənənəvi olaraq bir **sənətsünəsləşmə(incəsənət tarixi) fənni** kimi memarlıq, musiqi və incəsənətdəki oriyentalizmin özü, meylləri(tendensiyaları), üslubları və digər xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir.

Qərbi dünyası (Qərb)- Şimali Amerika və Avropa ölkələrini birləşdirən və onları dünyanın digər dövlətlərinin fonundan fərqləndirən bir sıra mədəni, siyasi və iqtisadi xüsusiyyətlər

məcmusudur. Qədim Yunanıstan və Qədim Roma Qərb mədəniyyətinin bir çox elementlərinin vətəni sayılır, o həmçinin demokratik idarəetmə sistemi və fəlsəfə, elm və riyaziyyatda əhəmiyyətli irəliləyişlərlə məşhurdur. **Azərbaycan** da qismən **Şərqi Avropaya** aid edilir.

ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTLƏRİN FƏRQLƏRİ

ŞƏRQ	QƏRB
1. <u>Şərq mədəniyyəti -davamlı tarixi inkişaf ilə xarakterizə olunur.</u>	1. <u>Qərb mədəniyyəti -sıçrayışla irəliləyir.</u>
2. <i>Şərq mədəniyyəti - ənənəvi, toxunulmamazlığı, müqavimət göstərməyən və sabitliyi ilə seçilir. Yeni tendensiyalar mövcud sistemə ahəngdar şəkildə integrasiya olunur.</i>	2. <i>Qərb mədəniyyəti - dinamik bir həyat tərzii ilə xarakterizə olunur, əvvəlki dəyərlər sistemi məhv edilir - başqa bir dəyərlər sistemi yaranır.</i>
3. <i>Şərq mədəniyyətində bir çox din yan-yana mövcuddur.</i>	3. <i>Qərb mədəniyyətində xristianlıq üstünlük təşkil edir.</i>
4. <i>Şərq mədəniyyəti - qədim adətlərə, təməllərə əsaslanır.</i>	4. <i>Qərb mədəniyyəti ənənələrin boşalması və pozulması ilə xarakterizə olunur.</i>
5. <i>Şərq - irrasional və eyni zamanda, elmi bilik və texnologiyada mütərəqqidir və yaradıcılığı , mütənasib həyatı ilə varlığını estetik cəhətdən parlaq, gözəl edir.</i>	5. <i>Qərb dünyası- elmi, texnoloji, rasional biliyi ilə xarakterizə olunur.</i>
6. <i>Şərq insanı təbiətə qovuşur, o təbiətin bir hissəsidir.</i>	6. <i>Qərb dünyasının insanı təbiətdən ayrılır, ona əmr edir və bəzən ürəksiz məhv edir.</i>
7. <i>Şərq mədəniyyəti - mühafizəkarlığı, konservativliyi və ənənəviliiyi, bəzən də dinlərin təsiri altındakı müqəddəsliyi ilə seçilir.</i>	7. <i>Qərb mədəniyyəti kritikliyi, tənqidliyi ilə xarakterizə olunur, o daha açıqdır.</i>

<p>8. <i>Şərq cəmiyyəti</i>- kollektivizm prinsipləri üzərində qurulur. İcma- sosial qurumun ən vacib elementidir. (<i>Güc strukturları (dövlət və subyektləri)</i> üzərində bağlanmış <u>şaqli tip əlaqələri qurulur</u>. İcmalar arasında hakimiyyətdən asılı olmayan üfüqi (iqtisadi, siyasi, mənəvi) əlaqələr yoxdur.).Şərqdə şəxsiyyət prinsipinin xarakterik cəhətdən- zəif inkişafdadır.</p>	<p>8. <i>Qərbdə</i> şəxsiyyətin qeyri-şərtsiz prioriteti, onun maraqları, açıq-aşkar individuallığı təsdiq olunub. Qərbin yaradıcılığı - şəxsiyyətin <i>seçilməsi ilə</i> xarakterizə olunur – bunların göstəricisi - yaradıcılıqda müəlliflərin şəxsi adlarıdır, Şərqdə isə - hər hansı bir yaradıcılıq - adsızdır. Qərbdə dövlətdən asılı olmayan bir vətəndaş cəmiyyəti formalaşmışdır. Hökumətdən asılı olmayaraq fərdlər və sosial qruplar arasında inkişaf etmiş (iqtisadi, sosial, mədəni, mənəvi) əlaqələr sistemi ilə formalaşır. İcmalar arasında <u>hakimiyyətdən asılı olmayan üfüqi əlaqələr mövcuddur</u>. Burada (Şərqdə olduğu kimi) özündə yetərli bir dəyər olmayan, yalnız sosial münəqişələrin həllini tapmaq üçün bir vasitə rolunu oynayan <i>hüquqi bir demokratik dövlət quruldu (formalaşdı)</i>.</p>
<p>9. <i>Şərq şüuru</i> – tsiklik,dövrü olaraq, bir dairədə hərəkət etməklə xarakterizə olunur - təbiətin həyat ritmini təkrarlayaraq; Şərq- keçmiş ənənələrini unutmadan mütənəsb irəliləməyə, inkişafa doğru gedir, fantastik texnoloji kəşflər edir (Yaponiya, Çin və s.).</p>	<p>9. <i>Qərb şüuru</i> - zamanın xətti qavrayışı ilə xarakterizə olunur; Qərb mədəniyyəti üçün vaxt keçmişdən gələcəyə yönəldilir və geri dönməzdir. Burada bu cür fikir üstünlük edir: həyatın daimə sürətlənmiş hərəkətinin vacibliyidir. Qərb cəmiyyəti - çılğın bir</p>

	həyat ritmi, yeniləmə ehtirası ilə yaşayır.
10. <i>Şərq</i> və <i>Qərb</i> mədəniyyətləri - fərqli sivilizasiyalara mənsubdur, mürəkkəb bir çoxəsrlik tarixin mövcudluğu, fərqli tarixə, yaşayış şərtlərinə və maddi nemətlərin istehsalına, dinlərə, iqlim şəraitinə və s. malikdilər, ümumiyyətlə fərqli bir dünyagörüşlərinin, mentalitetlərinin və mədəniyyətlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.	

4.AZƏRBAYCANDA DİNLƏRİN MÜXTƏLİFLİYİ: YAHUDİİK, XRİSTİANLIQ, İSLAM

Azərbaycanda, əsas və üstünlük təşkil edən *islam* dinlə yanaşı, müxtəlif dinlər və təriqətlər mövcuddur, bunların arasında *yəhudiliyi, xristianlığı (pravoslavlar, katoliklər, lüteranlar, baptistlər)* qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan *çoxmillətli və çox konfessiyalı* bir ölkədir. Beləliklə, fərqli dövrlərdə *bütpərəstlik, Zərdüştlük, Yəhudilik, Xristianlıq, İslam* və başqa bir çox inanclar, dinlər ölkədə yayılmış və bir-birlərinə təsir göstərmişdir. Bu gün Azərbaycanda tarixən bir çox dinlər mövcuddur, eyni zamanda ölkədə yeni dini cərəyanlar sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərir və yayılır.

Azərbaycan ərazisində fərqli təriqətlərin olmasına baxmayaraq, İslam onların arasında üstünlük təşkil edir. Təxminən, hesablamalara görə, Azərbaycan əhalisinin 96% -i *müsəlmanlar*(Azərbaycan müsəlmanların təqribən 85% -i *şiə*, 15% -i *sünni müsəlmandır*, 4% -i *digər dinlərin (yəhudi, xristian, bəhai və s.) nümayəndələri, ateistlər və aqnostiklərdir.*

Şamaxı Cümə Məscidi — Şamaxı şəhərində, Azərbaycan ərazisində yerləşən Cümə məscidi. Dərbənd Cümə məscidindən sonra Qafqazın və Orta Şərfin ən qədim məscididir. Məscidin əvvəlki binası Əbu Müslim tərəfindən tikilmişdir, məscidin divarındakı 1902-ci ildə ortaya çıxan kitabəsində qeyd edilirdi ki, o 743-cü ildə inşa edilmişdir.

Xristian təriqətləri arasında *Pravoslavlıq, Katoliklik, Lüteranizm və Protestantizm, “Mənəvi xristianlıq” (Molokanlar), eləcə də tarixi Alban Kilsəsi təmsilçiləri* Azərbaycanda yaşayırlar.

Azərbaycanda digər *Protestant cərəyanların* nümayəndələri də var - *Adventistlər, Baptistlər, Əllililər, Yehovanın Şahidləri*. Qədim dövrlərdən bəri məskunlaşmış *Dağ Yəhudiləri icması* ilə yanaşı, ölkədə *Gürcüstan və Avropa Yəhudilərinin (Aşkenazi) icmaları* da var. *Azərbaycanın paytaxtında, Quba və Oğuz şəhərlərində 6 sinaqoq*, həmçinin Azərbaycanda *yəhudi mədəniyyət mərkəzləri və dini təşkilatları var. 9 Mart 2003-cü ildə Bakıda açılan sinaqoq, Avropadakı ən böyük sinaqoqlardan* biri hesab olunur.

Azərbaycanda xristianlığın tarixi 2 min ilə yaxındır və *İsa Məsihin 12 həvarisindən biri - Bartolomeyin* adı ilə birbaşa əlaqəlidir. Bizim eramız 71-ci ildə o İncil xütbələrini ilk dəfə təbliğ edəndə Azərbaycan torpağında Bakının Qız Qalası yaxınlığında edam edildi. Ölüm yeri iki min il ərzində bütün xristianlar üçün ibadət yeri olmuşdur.

Həvaris Barfolomeyi edam edildiyi iddia edilən yerdəki-Bakıda. 1937-ci ildə söküldü.

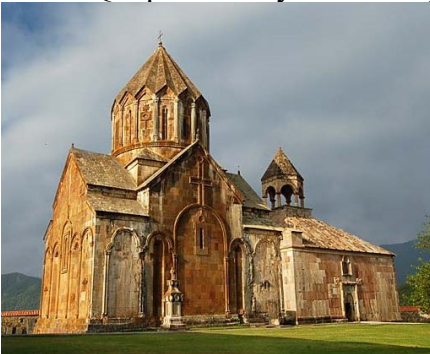
Kiş kəndində Alban Xristian Kilsəsi bizim eramızın I əsrinin sonunda ucalmışdır və o müasir Azərbaycan ərazisində Şəki şəhərindən 5 km şimalda yerləşir. Sahədə tapılan müxtəlif əşyaların radiokarbon analizi göstərir ki, kilsənin qurbangahının altından tapılan ibadət yeri eramızdan əvvəl 3000-ci ilə təsadüf edir. *Musa Kalankatılı*nın "*Albanlar Tarixi*" ("*Tarixi Aluank*") əsərində *müqəddəs həvaris- Eliseyinin (Müqəddəs Elişa, Müqəddəs Eqişa) Qafqaz Albaniyasında (Ağvaniya, Aluanka) xristianlığın təbliğçilərindən biri olduğunu söyləyib*. "Tarixi Aluank" da alban tarixçisi Musa Kalankatılı qeyd edir ki, *o Məsihin qardaşı -Yakovun əlini sıxmış, Alban kilsəsinin qurucusu-Fadeyin tələbəsi olmuş və*

Qafqazda ilk Kiş kilsəsini tikmişdir, daha sonra kilsə - metropolə (mərkəz,şəhər) çevrilir. O Şəki rayonunun eyni adlı kəndində yerləşir və 2003-cü ildə təmir edilmişdir. Albanlar böyük və zəngin ədəbiyyata sahib idilər. Alban əlifbası 52 hərfdən ibarət idi, və o Albaniyada yaşayan 26 tayfarın əlifbası idi. Bu ədəbiyyat kifayət qədər yaxşı öyrənilmişdir. Hər hərfin səsi məlumdur. Alban əlifbası ilə yazılmış ilk kitabələr Misirdə, Müqəddəs Yekaterina monastırında tapılmışdı.

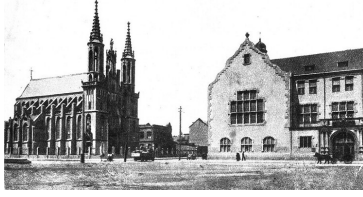
Kiş kəndində Alban Xristian Kilsəsi

XIII əsrdən başlayaraq Alban kilsəsinin mərkəzi Qarabağda yerləşmişdir, burada Alban patriarxal Gəncəsər (Qandzasar) kilsəsi (Kəlbəcər) inşa edildi. Gəncəsər (Qandzasar) 12-ci əsrdə, Azərbaycanda müsəlman və xristian xalqlarının mədəniyyətində sabitlik və İntibah olduğu bir dövrdə Həsən Cəlal tərəfindən inşa edilmişdir. Gəncəsər (Qandzasar) Camisinin içərisində bir yazıda qeyd olunurdu: "Mən, Albaniyanın Böyük knyazı Həsən Cəlalam, bu kilsəni Alban xalqım üçün tikmişəm." (Fəridə Məmmədova"Qafqaz Albaniyası Tarixi").

Alban patriarxal Gəncəsər kilsəsi (Kəlbəcər)

Azərbaycanda katoliklik XIV əsrdən başlayaraq ölkəyə müxtəlif Katolik nümayəndəliklərindən: Dominiklilər, Karmelitlər, Fransiskanlar- missionerlər axını başladı.

1916-cı ildə Bakıda Müqəddəs Məryəmin Roma Katolik Camisi

*XX-ci əsrin əvvəllərində Bakıda ilk Katolik kilsəsinin - Müqəddəs Məryəmin Məbədinin təməli qoyuldu. 2002-ci ildə Katolik Kilsəsinin rəhbəri Papa II İohann Pavel Azərbaycana səfər etdi. Hal-Hazırda Azərbaycanda **Katolik təriqəti azdır** - təxminən 500 nəfər. **Pravoslav və katoliklərdən əlavə**, Azərbaycanda 25 kiçik **protestant -baptist icması var.***

Hal-hazırda Azərbaycanda 2246-dan çox məscid, 13 kilsə və 7 sinaqoq fəaliyyət göstərir. Respublikada həmçinin Bakı İslam Universiteti və İlahiyyat Universiteti daxil olmaqla İslam, Xristian və Yəhudi təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir. Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsində tələbələr “Dinşünaslıq” ixtisası ilə, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər fakültəsində tələbələr “Dinşünaslıq” ixtisası ilə təhsil alırlar, həmçinin Bakı Dövlət Universitetinin “Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətsünaslıq” kafedrasında , Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun “Dinşünaslıq və mədəniyyətin fəlsəfəsi problemləri”, “İslam fəlsəfəsi” şöbələrində, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Kulturologiya və incəsənət nəzəriyyəsi” şöbəsində, AMEA Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycan mədəniyyət tarixi” şöbəsində tədqiqatlar aparılır.

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi maarifləndirmə işini **“Dövlət və din” elmi jurnalı** və bir mətbuat orqanı olan **“Cəmiyyət və Din” qəzeti**, habelə müxtəlif telekanallarda müəllif hüquqlu proqramları vasitəsilə həyata keçirir. **2006-cı ildən bu günə**

qədər nəşr olunan elmi jurnal - dinlər tarixi, dini abidələr, dövlət-dini münasibətlər, multikulturalizm və digər mövzularda elmi və publisistik məqalələr dərc edir. Qəzet 2009-cu ildə nəşr olunmağa başladı. Azərbaycanca 10 İslam kolleci, Pravoslav kilsələrindəki - məktəbləri, Protestant icmalarının İncil kursları, həmçinin İvrit, Yəhudi dini və mədəniyyətin kursları mövcuddur.

Klassik İslam- insan varlığının 3 vəziyyətini, statusunu tanıyaraq milli fərqləri qoymur: 1)**müsəlman kimi**,2)**himayada olanlar kimi** ("zimmi"yalar - İslam dünyasındakı yəhudilər və xristianlar, onlar "əhl əl-kitab" - kitab əhli, kitab sahibləridilər, onları zorla İslamı qəbul etdirmək olmaz) və 3)**kafirlər kimi**-onlar isə Allahın qanunlarına tabe olmalıdırlar. **Bu cür dinc yanaşı yaşamaq, müqəddəs kitablara hörmət və qayğı göstərmək sayəsində İslam mədəniyyəti zənginləşdi və yüksək səviyyədə inkişaf etmiş İslam sivilizasiyasına çevrildi.** Bu baxımdan, yəhudilər və xristianların da daxil olduğu müqəddəs kitab əhli, İslamı qəbul etmiş azərbaycanlıların tam himayəsi altında idilər. "İslam" ərəb dilindən tərcümədə "sülh" deməkdir. Ərəb dilində müraciət edən müsəlmanlar bir-birlərini bu sözlərlə salamlayırlar: "Əs-salam aleykum", yəni "Sizin üzərində (başınızın üstündə)sülh olsun" deməkdir.

Azərbaycan mədəniyyəti bir çox mədəniyyətlərdən fərqi ondadır ki, burada dərin ənənələr və başqa bir mədəniyyətin qəbul olmasına açıq olan vahid milli mədəniyyət inkişaf etmişdir.

AZƏRBAYCANDA PEYĞƏMBƏRLƏR:

NUH PEYĞƏMBƏR-AZƏRBAYCANDA-NUH-Cİ-VAN-DA-QƏMİQAYA İLƏ MƏSKAN SALAN ALLAHIN ELÇİSİDİR. Bibliyadakı adı "Noydur"- "Ağlamaq" mənasını verir, ərəbcə "növhə" də bu sözlə bir kökdəndir. Musəvilərin hesabına görə, Nuh Peyğəmbər Adəmin yaranmağından hesablanan tarixlə 729-cı ildə (m.ö.4490-cı il) dünyaya gəlib, 950 il yaşayıb, miladdan öncə 3540-cü ildə Naxçıvanda vəfat edib. Sim, Xam və Yafəsin atasıdır. Bu üç oğlundan irqlər və qövmlər törəyib. Yafəs (ivritcə יָפֶֿתֿ Yafət, latınca Iapheth, ərəbcə يافث Yafis, yunanca Ιάφεθ) türklərin ulu babası

sayılır. Bu məntiqlə, ilkin türklərin Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsindən çıxdığını deməyə tam haqqımız var. Naxçıvanda Nuh Peyğəmbərin məqbərəsi yerləşir

ZƏRDÜŞT(İBRAHİM) PEYĞƏMBƏR-AZƏRİLƏR QƏBİLƏSİNDƏNDİR (ATASI AZƏR)(QURANI-KƏRİMDƏ:6 SURƏ AL-ANAM,74 AYƏT;21 SURƏ,ƏNBİYƏ,53-57 AYƏLƏR; 19 SURƏ,MƏRYƏM,42 -48 AYƏLƏR, 26 SURƏ “ŞÜARA” 69-82 AYƏLƏR) – MİDİYA,MUĞAN,ALBANİYA,QOBUSTAN,SURAXANI, BAKI ŞƏHƏRLƏRİNDƏ ZƏRDÜŞT İBADƏTGAHLARIN YAYILMASI VƏ MƏRKƏZİ OLUB.

XIZIR PEYĞƏMBƏR-MƏSKANI-XIZIR (BEŞBARMAQ) DAĞLARI,XƏZƏR DƏNİZİ;TÜRKDİLLİ XƏZƏRİLƏR TAYFASI ONUN ADI VƏ MƏSKAN SALAN YERİ İLƏ BAĞLIDIR-ONLARIN PEYĞƏMBƏRİDİR ; QURANI-KƏRİMDƏ (27 SURƏ,NƏML,40 AYƏ, 18 SURƏ,KƏHF,60 -92 AYƏLƏR) ONDAN BƏHS EDİR

MUSA PEYĞƏMBƏR- XIZIR PEYĞƏMBƏRƏ GÖRƏ VƏ MÜDRÜKLİYİ ÖYRƏNMƏK ÜCÜN AZRƏBAYCANA-XIRIZ DAĞA GƏLİR. Qurani –Kərim,Surə 18: Ayətlər 60-82.

ZÜLQƏRNAYN(MAKEDONİALI İSKƏNDƏR)-XIZIR PEYĞƏMBƏRƏ GÖRƏ AZRƏBAYCANA-XIRIZ DAĞA ,HƏMÇİNİN ÖLMƏZ SU- İÇMƏK ÜCÜN GƏLİR.

CƏRCİS PEYĞƏMBƏR(MÜQƏDDƏS GEORGIY)(KAPADOKİYADA DOĞULUB)-BEYLAQANA-ALBANİYA GƏLİR VƏ BURADA VƏFAT EDİR.PEYĞƏMBƏRİN BEYLAQANDA MƏQBƏRƏSİ MÖVCUDDUR.

İDRİS PEYĞƏMBƏR(MİSİRİN MEMFİS ŞƏHƏRİNDƏ ANADAN OLUB)-O 188 ŞƏHƏR SALIB,ASTRONOMİYA,ASTROLOGİYANI BİLİB. O BAKIDA ZODİAK SİSTEMİNİ TƏRTİB EDİB (İsveç alimi Karl Qotlib Şvarts (1757-1824) “Le Zodiaque” (“Zodiak”) adlı traktatını Parisdə iki dəfə: 1807-1809-cu illər arası nəşr etdirib. Onun qənaətinə görə, bürcələr vahid kompleks kimi 40-cı Şimal en dairəsində yerləşən Xəzər sahilində, Bakıda müşahidəçi astronom tərəfindən miladdan

öncə 2800- 1400-ci illərdə sistemə salınıb. O vaxt Bakıdan bürclər necə görünüb, ən qədim ulduz xəritəsində də elə çəkilib. Müxtəlif baxış nöqtələrindən fincanın ağız tam dairə, ellips və ya düz xətt kimi də görünə bilər. Qeydə alınmış qədim ulduzların yerdüzümü, Yer kürəsinin başqa yerindən yox, məhz bizim ərazidən elə görünüb. (QURANİ-KƏRİM, 19 SURƏ, MƏRYAM, 56-57 AYƏLƏR): “Kitabda (Qur’anda) İdrisi də yad et! **O, həqiqətən, büsbütün doğru danışan kimsə (siddiq) - bir peyğəmbər idi. Biz onu yüksək bir məqama (Cənnətə, yaxud dördüncü göyə) qaldırdıq.**”

İLYAS PEYĞƏMBƏR-Türk xalqlarının Əlləz adlandırdıqları Peyğəmbərin Bibliyadakı adı **İlyadır**, ərəblərdə ona **İlyas** deyilir. Süleyman Peyğəmbər dünyasını dəyişəndən sonra, dövləti İuda və İsrail adlı iki qismə parçalanır. İnsanlar Musa Peyğəmbərin gətirdiyi dini unudub büt-pərəstliyə doğru gedən vaxt onlara İlyas Peyğəmbər göndərilir. Bir Peyğəmbər kimi miladdan öncə 874- 841-ci illərdə 33 il fəaliyyətdə olmuşdu. “El yatıb Elləz qalxıb” el misalında elin dərdini çəkən Peyğəmbərin fəaliyyəti işıqlanıb. Əvvəllər Xızı, indi Siyəzən bölgəsinində qədimlərdə bir olmuş iki kənd bu Peyğəmbərin adını daşıyır. Yuxarı Əlləz və Yanıq Əlləz kəndləri bu kəndin qədimliyindən xəbər verir. Çox təəssüf ki, rəsmi sənədlərdə kəndin adı bir “I” hərflə yazılır. Bu kənddə yerləşən bulaqların yeraltı mərtəbəli memarlıq həlli başqa heç bir yerdə rast gəlinmir Kəndin koordinatları: 40°57'45" şm. e. 48°57'54" ş. u. və 40°57'45" şm. e. 48°57'54" ş. u. Saat qurşağı: UTC+04:00

Qurbansoy F. Azərbaycanca göndərilən peyğəmbərlər. Monoqrafiya.- Bakı, 2017, -S.126

5.AZƏRBAYCANIN ÇOXMƏDƏNİYYƏTLİ ETNİK MÜXTƏLİFLİYİ

Bütün dünyada, unifikasiya, yəni birləşmə prosesinə doğru irəliləyən, vətəndaşların bərabər varlığını, yaşamağını təmin edən **çoxmillətli, çox konfessiyalı dövlətlər** var. *Azərbaycan həmçinin çox müxtəlifliyi ilə xarakterizə* olunur, burada *yəhudilik, xristianlıq (pravoslavlar, katoliklər, lüteranlar, baptistlər), islam* kimi bütün dinlərin, dini ayinlərin yerinə yetirildiyi öz məbədləri var.

2009-cu ilin siyahıya alınmasına görə Azərbaycan əhalisinin 8,4 faizini milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların nümayəndələri təşkil edir:1. Yəhudilər;2. Talışlar;3. Kürdlər;4. Tatlar;5. Avarlar; 6. Saxurlar;7. Şahdağ xalqları;8.Ləzgilər;9. Rutullar;10. Molokanlar;11. İngiloylar;12. Qaraçılar;13. Assiriyalılar; 14. Udilər; 15.Ahişka(Mesxeti) türkləri ; 16 Tatarlar; 17. Krızlar;18. Buduxlar; 19.Xinalıqlar 20. Almanlar; 21. Ruslar.

XIX-cu əsrin ikinci yarısı – XX-ci əsrin əvvəllərində kapitalist münasibətlərin inkişafı, neft bumu, sənaye artımı və məskunlaşma perspektivləri ilə əlaqədar olaraq, *Rusiyanı* da daxil olmaqla, *Avropa xalqlarının* nümayəndələri buraya köçdü.

1926-cı il əhalinin siyahıya alınmasına görə, Azərbaycanda 13149 alman, 2460 polyak, 904 yunan, 569 latış, 285 litvalı, 168 eston yaşamış, eyni zamanda nisbətən az sayda fransız, isveçli, italyan, çex, bolqar və başqaları yaşamışlar. (Qasımova NB *Müasir Dünyada Qlobal Dialoq Olaraq Multikulturalizm və Tolerantlıq*, elmi jurnal "Universum" 7 (37)).

Bunların arasında *sahibkarlar (Nobel qardaşları "Branobeli", Siemens* və s.), *mühəndislər, elm adamları :Bəkir Çobanzadə (Kırım-müasir türkşünaslığın banisi və Azərbaycanda 1-ci Ümumittifaq Türkoloji Konqresinin qurucularından biri, bir çox azərbaycanlı alimlərlə birlikdə müasir Azərbaycan dilinin təşəkkülü və qrammatikasının əsasında olmuşdur* ,1924-1929-cu illərdə **Bakı Universitetində (indiki BDU)** professor, kafedra müdiri və Şərqsünaslıq fakültəsinin dekanı vəzifələrində çalışmışdı; **Pantelemon Krestoviç Juze (Qüds(Yerussalim)** - şərqsünas, tarixçi, dinşünas alimi, *Bakı Universitetinin (indiki BDU) əsasını*

qoyanlardan biri və Bakı Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin ilk dekanı olmuş, o Orta əsrlərdə Azərbaycan və Qafqaz tarixini tədqiq etmişdir; **Ya.I. Hummel (Almaniya)**, - Azərbaycanın Gəncə bölgəsində arxeoloji qazıntılar aparmış, o 1940-cı ildə Elendorf Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 800 - illiyinə həsr olunmuş bir sərgi təşkil etmişdir; **Albert Nobel** - kəşfləri: nitroqliserin, dinc məqsədlər üçün dinamit - dəmir yollarını dağlardan, qayalardan keçirmək üçün, - bu fikir - elmin dinc istifadəsində-Nobel mükafatını yaratmağa xidmət etdi və **onun qardaşları (İsveç); Dmitriy Mendeleev (Rusiya) , Zinin (Rusiya)**ilə birlikdə Bakıda çalışırdı - Nobel qardaşları tərəfindən ixtira edilən dünyanın *ilk neft tankeri "Zərdüşt" adlandırıldı; geoloqlar , memarlar: I.K. Ploshko (Polşa) - "İsmailiyyə" nin binası -* indi AMEA Rəyasət Heyətinin binası; Bakıdakı Müqəddəs Məryəmin Katolik Kilsəsi; **İ.V. Qoslavski (Polşa) -** Bakı Şəhər Dumasının üç mərtəbəli binası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix Muzeyinin binası - Hacı Zeynalabdin Tağıyevin keçmiş sarayı; ADR dövründə parlamentinin yerləşdiyi, o zaman Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin uzun illər fəaliyyət göstərdiyi və hazırda AMEA Əlyazma Fondunun yerləşdiyi indiki İstiqlaliyyət küçəsindəki Z.Tağıyev qadın müsəlman məktəbinin binası; **A.V. Eihler (Almaniya) -** Bakı Şəhər Şurasının memarı - Kirha binası, Aşumovlar məscidi və s.; **F.A. Lemkul (Almaniya) -** mühəndis-texnoloq, Bakıda bir neçə yaşayış binalarının müəllifidir, 1880-ci illərdən Bakı Şəhər Şurasında *texnik* işləyib və s.);*müəllimlər, həkimlər, işçilər.*

Alman-Napoleon müharibələrindən sonra Alman kəndlilərinin Şimali Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi nəticəsində, Göyçay, Şamkir, Qazax, Touz, Aqstafa rayonların köhnə Azərbaycan kəndlərində yerləşən Yelenendorf, Annenfeld, Georgsfeld, Alekseevka, Grunfeld, Eigenfeld, Traubenfeld, Elizavetinka -Alman müstəmləkələri quruldu. (Südəbə Zeynalova "Azərbaycanda multikulturalizm tarixindən" 28 yanvar 2016, Trend xəbər agentliyi).

Hal-hazırda Azərbaycanda Rus icması, eləcə də "Ukrayna", "Almaniya - Azərbaycan", "Azərbaycan - İsrail" kimi cəmiyyətlər,

Azərbaycan-Slavyan mədəniyyət mərkəzi, Tatların mədəniyyət mərkəzi, Kürd mədəniyyət mərkəzi "Ronai", Ləzgilər mədəniyyət mərkəzi , Məhsəti Türkləri cəmiyyəti və «Veten»- Talışların mədəniyyət mərkəzi; Avarlar, Dağ və Avropa Yəhudiləri Cəmiyyətləri; Almanların cəmiyyəti - *Kapeilaus*, eləcə də Polşa mədəniyyət mərkəzi "*Poloniya*" mövcuddur. Bu gün Azərbaycanda iki yüzdən çox dini qurumlar var. (*Qasımova N.B. Müasir Dünyada Qlobal Dialog Olaraq Multikulturalizm və Toleranlıq, "Universum" elmi jurnalı №7 (37)*). **Azərbaycanın multikultural etnik müxtəlifliyi çoxşaxəlidir və zəngin irsi ilə səciyyələnir.**

AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİYYƏTLƏRİN SİNTEZİ

İBTİDAİ ARXAİK MƏDƏNİ YYƏT	ANTİK MƏDƏNİ YYƏT	ORTA ƏSRLƏR MƏDƏNİ YYƏTİ	YENİ DÖVRÜN MƏDƏNİ YYƏTİ	MÜASİR AZƏRBA YCAN MƏDƏNİ YYƏTİ
İBTİDAİ-ARXAİK, TÜRK, AZƏRİ-ZƏRDÜŞT, ELLİN,YAHUDİ, XRİSİTAN, İSLAM,ÇİN, MONGOL, QƏRBİ AVROPA, RUS, SOVET, ÜMUMDÜNYA MƏDƏNİYYƏTLƏRİ				

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ:

ARXAİK-TOTEMİSTİK İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ
QURD GÖRÜŞÜNÜN ÖKÜZ MİFİZMİ İLƏ ÇARPAZLAŞMASI. ŞİR-CƏSARƏT RƏMZİ KİMİ. ERKƏN XAQANLIQ-ANAXAQANLIQ VƏ ATAXAQANLIQ,ELƏCƏ DƏ DAŞ PLİTƏLƏR VƏ ABİDƏLƏR,ÜMÜMTÜRK DÜNYASI. XIZIR PEYGƏMBƏR –XƏZƏR DƏNİZİN SAHİLİNDƏ XƏZƏRİLƏR(TÜRKDİLLİ XALQLAR),SONRALAR HUNLAR VƏ B..
ZƏRDÜŞTLÜK-ZƏRDÜŞT PEYGƏMBƏRİN DİNİ ,SONRALAR MAQLARIN DİNİ TƏLİMİ,XEYİR VƏ ŞƏR DÖVRÜ.MİDİYA,QOBUSTAN,BAQAVAN(BAKI),MUGAN,ALBANİYA.
ELLİN MƏDƏNİYYƏTİN YAYILMASI-MAKEDONİYALI İSKƏNDƏR VƏ YUNAN MƏDƏNİYYƏTİ(YUNAN ALLAHLARIN (MƏLƏKLƏRİN) YAYILMASI)
XRİSTİANLIĞIN YAYILMASI. ALBANİYA-AZƏRBAYCANIN ŞİMALI
İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ

6. DÜNYA MULTİKULTURALİZM MODELƏRİ

XX - XXI əsrin əvvəllərində multikulturalizm humanitar tsiklin,dövrün bir çox elmi istiqamətlərdə və sahələrində (kulturologiya, politologiya, sosiologiya, fəlsəfə, psixologiya və s.) elmi tədqiqat obyektinə çevrildi. Multikulturalizm *əvvəlcə çoxmillətli və çoxkonfessional bir quruluşa sahib olan ölkələrdə - Kanada və ABŞ-da rəsmi bir kurs halına çevrildi. Dövlət siyasəti olaraq, o Kanadada 1971-ci ildə Pyer Trüdo hökuməti tərəfindən elan edildi. Rəsmi kurs: "Bir millət, iki dil, çox xalqlar və mədəniyyətlər" tezisində uyğundur, bu da (I)vahid milli(ümumdövlət) identikliklə yanaşı mədəni müxtəlifliyin qorunmasının tanınması demək idi. Dil identikliyi(II) - Milli, Kanadalı identiklikdən sonra- ikinci olaraq qəbul edildi. Vətəndaşları etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dilinə görə ayırmaq üçün "Anglo-Kanada" və "Fransız-Kanada" ifadələri "Anglofon" və "Frankofon" ilə əvəz edilmişdir. Kanada hökumətinin multikulturalist siyasəti çərçivəsində etno-mədəni mənsubiyyət(III) yalnız üçüncü identik səviyyəsi olaraq qəbul edildi. Bundan əlavə, Kanada ikimədəniyyətli bir dövlət baxımından deyil, etnik qrupların hər birinin etnomədəni bənzərsizliyinin qorunub saxlanması, əhalinin bütün qrupları üçün bərabər imkanların dəstəklənməsi və millətlərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılmasının təmin edildiyi çoxmədəniyyətli(multikultural) bir model formalaşdırmağa çalışan bir cəmiyyət kimi baxıldı. 1971-ci ildə Kanada tərəfindən seçilmiş çoxmədəniyyətli (multikultural)orientasiya,istiqaət, "Hüquq və Azadlıqların Bəyannaməsində" (1982) sənədləşdirilmişdir. 1985-ci ildə Multikulturalizmin ,çoxmədəniyyətliliyin Kanada cəmiyyətinin mədəni və irqi müxtəlifliyini əks etdirdiyini və Kanada cəmiyyətinin bütün üzvlərinin qorumaq, artırmaq və geniş yaymaq hüququnu təsdiqləyən şüurun tanınması və dəstəklənməsinə yönəlmiş rəsmi bir siyasət olaraq adlandırılan "Multikulturalizm Aktı"qəbul edildi. (Kanada Multikulturalizm Qanunu // laws-lois.justice.gc.ca.)*

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət nəzəriyyəsi və praktikası baxımından bir neçə multikulturalizm modeli mövcuddur:Liberal

(sərt) multikulturalizm–müəllif-Vil Kimliki tərəfindən liberalizm nəzəriyyəsi və hüquq və imkanların bərabərliyi tezisi əsas götürülür, burada əsas təməl dəyər bir sosial-mədəni və siyasi topluma mənsubiyyət hissi ilə ümumiidentik sahəsinin yaranmasıdır .

Sərt multikulturalist yanaşma(Amerika modeli) ondan ibarətdir ki, cəmiyyət bu cür insanların yalnız cəmiyyətin həyatında tam iştirak etməsini təmin etmək üçün *təkcə fəal tədbirlər görmək deyil, həm də xüsusi bir identikliyi və ənənələri qorumaq üçün imkanları maksimum dərəcədə artırmalıdır. Bu baxışa görə, müxtəlifliyə yalnız tolerant (düzümlü) münasibət yaratmaq, qurmaq deyil – burada həm maddi (lazım gələrsə), həm də mədəni azlıqlara xüsusi hüquqlar verilərək gücləndirilməli, təşviq edilməli və dəstəklənməlidir.(Amerika modeli)*

Multikulturalizmin başqa bir modeli yumşaq multikulturalizmdir. Yumşaq multikulturalist(Avropa modeli), müəllif - Çandran Kukatas - siyasətin xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, insanları özləri istədikləri üçün deyil, seçimləri çox olmadığı üçün bu çərçivədə **assimilyasiya etmək mümkündür**. Nəticə etibarı ilə, cəmiyyətdəki mədəni azlıqların nümayəndələri ya həddindən artıq məhdudiyətlərlə əlaqəli olduğu üçün öz identiklərini qoruyub saxlaya bilmirlər ya da mədəni inancları və ənənələri üzündən cəmiyyətin həyatında tam iştirak edə bilmirlər. Bu multikulturalizm modelinin əsasını kulturoloq, politoloq **Çandran Kukatas** qoymuşdur. Polikulturalizmin əsas amili kimi təyin olunan miqrasiya proseslərinin intensivləşməsini düşünür. Mədəni paradıqmaların toqquşması probleminə dövlət siyasətinin reaksiyasının **5 variantını təyin etdi: təcridçilik(izolasiya), assimilyasiya, yumşaq multikulturalizm, sərt multikulturalizm və aparteid (aparteid (apartheide-afrik. bur. - ayrı yaşama) -irqi bölünmə və ayrı-seçkilik - diskriminasiya siyasətidir: o ən ağır şəkildə Cənubi Afrikanın hakim dairələri tərəfindən afrikalılara, hindulara qarşı həyata keçirilir;;mədəni ağ azlıqların nümayəndələrinin ölkəyə girişini maneə törətmir (bu qeyri-mümkündür), lakin onların assimilyasiyasına tam qadağa qoyulur; belə bir rejimin nümunəsi - Cənubi Afrikadır- ağ azlığın**

hakimiyyəti dövründə, halbuki bu vəziyyətdə cəmiyyətdə tam iştirak hüququndan məhrum olan qruplar- əhalinin əksəriyyətini təşkil edir). (Çandran Kukatas “Multikulturalizmin nəzəri əsasları”<http://old.inliberty.ru/library/265-teoreticheskie-osnovy-multikulturashylizma>) *Bunlar problemi həll etməzlər, əksinə, tolerantlığa əsaslanan multikulturalizmin ,çoxmədəniyyətliliyin bərabər şəkildə yaşaması ehtimalının qarşısını alaraq problemi daha da artırırlar. Mövcud multikultural rejimlər ciddi problemlərlə üzləşirlər, burada Qərbi Avropadakı bəzi ölkələr bunu monokulturanın(təkmədəniyyətin) və miqrant(mühacir) icmalarının assimlasiyasının(mənimsənilməsinin) tərəfdarı hesab edirlirlər.(Avropa modeli)*

Multikulturalizmin *zəif və güclü* formaları var:

1. **Multikulturalizmin güclü forması "müasir liberalizm"** nəzəriyyəsinə əsaslanır.

2. **Zəif multikulturalizmin forması "klassik liberalizm"** nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Mədəniyyətlərin müxtəlifliyi -cəmiyyətin etnomədəni hissəsinin bərabər sosial varlığı, yaşamağı fenomenidir. Dünyada multikulturalizmin **4 modeli mövcuddur. Birinci model** -ABŞ, Kanada və Avstraliyada mövcuddur. **İkinci model** - Avropa ölkələrində formalaşmışdır. **Üçüncü model**- tarixin bir neçə yüzilliyi əhatə etdiyi, bir çox mədəniyyətin vahid bir məkanda birlikdə yaşadığı ölkələrə aiddir. *Azərbaycan mədəniyyətində birləşən müxtəlif etnik subkulturların nümayəndələrinin yaşayıb və yaşadıkları* - **dördüncü multikulturalizmin modelinə - Azərbaycan aiddir.** Əsrlər boyu Azərbaycan *Zərdüşt-Midiya, Ellin-Yunan, Türk, Ərəb, İran, Çin, Rus, Avropa, Dünya mədəniyyətləri* özündə sintez edərək həm özünün, həm də digər mədəniyyətlər tərəfindən zənginləşdi. Multikulturalizmin **Azərbaycan modeli** - **dinlərin formalaşması və inkişafına dair zəngin bir qədim irs ilə xarakterizə olunur, bu ərazidə müxtəlif dinlər - Zərdüştlük, Yəhudilik, Xristianlıq, İslam, eləcə də müxtəlif etnik mədəniyyətləri** mövcuddur. Çoxşaxəli mədəni müxtəlifliklə zəngin olan bu bölgənin yüksək mədəni inkişafı sayəsində Azərbaycan

mədəniyyətinin bütün müxtəlifliyini və bütövlüyünü qoruyub saxlamışdır.

Multituralizmin tarixi irsi.

Tarix müxtəlif xalqların vahid bir məkanda **multikultural(çoxmədəniyyətli) yaşamasının müxtəlif modelini bizə təqdim edir.**

Bunların arasında ***İslam sivilizasiyası adlanan multikulturalizmin ən yaxşı modellərindən biri seçilə bilər.*** İslam dininin əsasında və himayəsi altında Uca Allahın tərəfindən göndərilən bütün dinlər: yəhudilik, xristianlıq və s. - burada birləşdirildi. ***Əsas dil - Quranın dili - Ərəb dili*** idi, bununla bərabər ***İslam mədəniyyətinə*** birləşən ***hər bir xalqın dili, ənənələri və ümumiyyətlə, hər bir xalqın mədəniyyəti*** mövcud idi. Məhz bu çoxmədəniyyətli, ***multikultural birlik*** bütün dünya cəmiyyətinin yüksək intellektual və mütərəqqi inkişafını təmin etdi. Burada yeni elmlərin inkişafı başlandı, qədim, antik və müasir elmlərin tədris olduğu mədrəsə - universitetləri açıldı, bu da onun çiçəklənməsinə və böyük kəşflərinə: kənd təsərrüfatı, suvarma sistemi sahəsindəki texniki irəliləyişlər, mühəndis konstruksiyaları, kanalizasiya, bəndlər, su anbarları, metal emalı, kağız, pambıq, parça və s. istehsalının inkişafına səbəb oldu

Multikultural modelinin növbəti variantı - ***Ata-Türk multikulturalizm modelində izlənilə bilər.*** Keçmiş Osmanlı İmperiyasındakı bir çox xalqı vahid bir dünyəvi dövlətə birləşdirdi, burada **türk dili** - bir çox mədəniyyətin ənənələrini birləşdirən və qoruyan dövlətin aparıcı dilinə çevrildi.

İnkişafın başlanğıcında daha uğursuz ***olan Sovet Sosialist Respublikaların İttifaqı (15 müstəqil respublika tərkibində olan Azərbaycan sovet socialist respublikası da daxil idi) adlanan qeyri-standart multikultural model yarandı.*** SSRİ-in ən böyük səhvi- əvvəlcə 20- 30-40-cı illərdə böyük terrora və cəmiyyətin elitasının məhv olmasına ***səbəb olan bütün dinlərin kənarlaşdırıldığı dünyəvi bir sosial cəmiyyətin yaradılması idi,*** lakin II Dünya Müharibəsindən sonra müstəqil bir formada bütün dinlər bərpa olundu və o 60-cı illərdə bu cəmiyyətin çiçəklənməsinə gətirdi. Bu dövrdə elm, incəsənət və ümumiyyətlə, ***Rus mədəniyyəti*** ilə vəhdətdə

olan *hər bir xalqın mədəniyyəti* - XX əsrin 90-cı illərinə qədər yüksək inkişafına səbəb oldu. 1991-ci ildə *internasional ,intercultural ölkə* - SSRİ sona çatdı.

Multikulturalizm sahəsində nəzəri işləmələr və tədqiqatlar:

Azərbaycanda nəzəri tədqiqatlar və təcrübə:

Nəsir əd-Din Tusi (Tus,18 fevral 1201-Marağa,26 iyun 1274).

Nəsir əd-Din Tusinin irsi zəngin və çoxşaxəlidir, elmin müxtəlif sahələrini əhatə edir: fəlsəfə, mədəniyyət, siyasət, etika, ilahiyyat, hüquqşünaslıq, məntiq, psixologiya, iqtisadiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, fizika, astronomiya, riyaziyyat, triqonometriya, həndəsə, coğrafiya və bir çox digər elmlər. Nəsirəddin Tusinin "**Əxlaqi-Nəsiri**" Şərqdə əxlaq və təhsil haqqında ən çox yayılmış kitabdır. Bu əsərdə N.Tusinin mənəvi saflığın mədəni-fəlsəfi əsasları, ailə idarəçiliyi və valideyn tərbiyəsi, ölkəni idarəetmə siyasəti ilə bağlı fikirləri əks olunur. "**Əxlaqi- Nəsiri**" 3 hissədən ibarətdir: "Əxlaq təmizliyi", "Ailənin idarə edilməsi", "Ölkəni idarəetmə siyasəti". Əsrlər boyu Orta və Yaxın Şərqdə mənəviyyat və əxlaq qaynağı hesab olunan "Əxlaqi-Nəsiri" kitabında Nəsirəddin Tusinin insan, ailə, cəmiyyət, əxlaq, din, ictimai münasibətlər barədə dolğun təsəvvürləri, mədəni, etik-fəlsəfi- *özündə bir necə mədəniyyət(azərbaycan,iran,ərəb-islam) toplayan Şərq mədəniyyətindən-* fikirləri yer alıb. "**Əxlaqi-Nəsiri**" dəfələrlə müxtəlif ölkələrdə (Bombey, Tehran və digər şəhərlərdə) mətbəə və litoqrafik üsullarla nəşr edilmişdir. N. Tusinin əsəri dərin və dəyərlidir. Bu möhtəşəm əsər professor Rəhim Sultanov tərəfindən Azərbaycan dilinə təcümə edilmiş, ilk dəfə 1980-ci ildə çapdan çıxmışdır. XX əsrin ortalarından Azərbaycan tədqiqatçıları N.Tusinin yaradıcılığının müxtəlif aspektlərini araşdırmışlar.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov (1794-1847) - Azərbaycanın maarifçi alimi,-pedaqoqı, şairi və yazıçısı, əsrlərini azərbaycan,fars və ərəb dillərində yazan, gənc nəslin tərbiyəsi ilə bağlı "**Təhsilul**

əhlaq" (Əxlaq tərbiyəsi) əsərini yazmışdır: burada əsas mövzular: ədalət, valideynlərə hörmət,yüksək tərbiyədir;

A.A. Bakıxanov uşaqların *Azərbaycan, rus, gürcü dillərini*, tarixini və s. öyrənə biləcəyi, *Dünyavi Məktəb* yaratmaq ideyasını təqdim etdi. "Eynul Mizan" - məntiqə həsr olunmuş, "Gulistani-İrəm" - Azərbaycan tarixinə aid əsərini yazdı; Abbasqulu Ağa Bakıxanovun qardaşı Abdullah Ağa Bakıxanov - Zərdabının məktubuna və sorğusuna cavab olaraq "Əkinçi" qəzetinin yaradılmasına maddi yardım göstərmişdir. Abbasqulu Ağa Bakıxanov Azərbaycan mədəniyyətini öz əsərləri və maarifçi fəaliyyəti ilə İslam və Qədim Azərbaycan sivilizasiyalarının əsas istiqamətlərini davam etdi, intellektual tərəqqi prosesinə böyük təkan verdi. Bu gün də onun əsərləri və fəaliyyətinin nəticələri öz bəhrəsini göstərir.

Həsənbəy Zərdabi(1842-1907)- Azərbaycan maarifçi, alim, publisist, pedaqoq (Bakı gimnaziya məktəbində dərs demişdir). Avropa və Rus maarifçilik ideyalarının davamçısı,"Əkinçi" və sonralar başqa qazetlərdə jurnallarda maarifçi ideyaları təbliq etmişdir və sosial,mədəni,təsərrüfat,,elmi problemlərə dair məqalələr dərc etdirmişdir. Azərbaycan demokratik mətbuatının banisi olan Zərdabi, "Əkinçi"qazetini nəşr etdirmişdir. O "Torpaq, su və hava","Barama qurdunun saxlanması", "Bədəni səlamət saxlamaq düsturüləməlidir" əsərlərində təbiətşünaslığa dair maraqlı məlumatlar verir..Zərdabının pedaqoji-maarifçi görüşlərinin **əsasında humanizm, vətənpərvərlik və beynəlmiləlcilik ideyaları təşkil edir.**O zəhmətkeş kütlələrin xoşbəxtlik və tərəqqisini elmdə görmüş, elmin,təhsilin həyatla əlaqəsinə böyük əhəmiyyət vermişdir.

Müasir dünya tədqiqatları:

İlk dəfə "multikulturalizm" termini 1941-ci ildə "New York Herald Tribune"-sında Amerikalı yazıçı E.Qaskellin əsərlərin birində "Multikultural (Çoxmədəniyyətli) insan haqqında roman"ında rəy formasında ortaya çıxdı. E.Qaskell Amerika cəmiyyətini orta q dəyərlərin mənasını itirdiyininə görə, onu kosmopolit, çoxdilli kimi-multikultural təqdim etdi.

S. Huntington: "Yeni dünyada insanlar və millətlər arasındakı əsas fərqlər ideoloji, siyasi iqtisadi deyil, o, - mədəni xarakter daşıyır" "**Sivilizasiyaların toqquşması və dünya düzəninə yenidən qurulması**" kitabında.

Vill Kmilik "Multikultural Vətəndaşlıq" əsəri.V. Kimlikinin liberal (sərt) çoxmədəniyyətliyi liberalizm nəzəriyyəsinə və hüquq və imkanların bərabərliyi tezisində əsaslanır, burada əsas təməl dəyər sosial-mədəni və siyasi birliyə mənsub olma hissi ilə ortaq bir identik sahəsinin yaranması hesab olunur.

"İnsanlar həyatı içəridən yaşamalı, bu dəyərləri aydın şəkildə başa düşmək üçün yaşamağa dəyər"; "Mədəniyyətlərini qorumağın çətinliyini nəzərə alaraq azlıqlara xüsusi qayğı göstərilməlidir."

Con Roulz - "Ədalət nəzəriyyəsi" kitabı, *O müxtəlifliyin mənşəyi və fərqli həyat tərzləri ilə, eyni zamanda mədəni müxtəlifliklə maraqlanırdı; Ədalət Nəzəriyyəsi*" liberal-demokratik cəmiyyətlər üçün sosial əməkdaşlıq modelinin yaradılmasına əsaslanırdı;

Kukatas Ç. "**Multikulturalizmin nəzəri əsasları**". Bu multikulturalizmin nəzəriyyəsi -kulturoloq, politoloq Çandran Kukathas tərəfindən qurulmuşdur. Bu model polikulturalizmin təməl amili kimi təyin olunan miqrasiya proseslərinin güclənməsini nəzərə alır. **Mədəni paradigmalardan toqquşması probleminə dövlət siyasətinin reaksiyasının beş variantını təyin etdi: təcridçilik(izolasiya), assimilyasiya, yumşaq multikulturalizm, sərt multikulturalizm və aparteid.**

Multikulturalizm bir "**Əritmə qazanı**" anlayışı, konsepsiyası ilə ziddiyyət təşkil edir. "**Əritmə qazanının**" konsepsiyası bütün mədəniyyətlərin bir-birinə birləşməsinə nəzərdə tutur. Buna misal olaraq, fərqli mədəniyyətlərə eyni mozaikanın parçaları kimi yanaşan Kanadalı göstərmək olar. Amerikalı "**Əritmə qazana**" alternativ olaraq "**Mozaika**" konsepsiyasını Kanadalı tədqiqatçı irəli sürdü, o "**Kanada Mozaikası**"(1938) kitabının müəllifi - M. Gibbondır: və V. Kimlik onun ideoloji sələfi hesab edilə bilər. Həmçinin, ənənəvi

olaraq, "Əritmə qazan" konsepsiyasının elan olunduğu, indi "Salat qabı" konsepsiyası adlandırılan ABŞ-nı nümunə göstərə bilərik.

"Salat qabı"(ingil. salad bowl)- müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin, hər mədəniyyətin öz xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayıb, vahid, lakin homogen olmayan bir cəmiyyət qura biləcəyi - inteqrasiya anlayışıdır. **"Salat qabı" konsepsiyası-** müxtəlif mədəniyyətlərin və ya etnik qrupların nümayəndələri olan bir cəmiyyətdə mədəni fərqlərin assimilyasiya prosesində silinməyəcəyini, əksinə salat qabındakı maddələr kimi orijinal formada qorunub saxlandığını düşünür. Bu cəmiyyətin üzvləri üçün birləşdirici əlaqə- **hüquq normaları ilə sosial-iqtisadi prosesin qarşılıqlı əlaqəsi olan salat sousudur.** *Hər mədəniyyət mədəni plüralizm və multikulturalizm prinsiplərinə uyğun olaraq bənzərsiz və orijinaldır.*

Kanada - multikulturalizmin nəzəriyyəsi və praktikasının vətənidir.

60-cı illərin ortalarından başlayaraq XX əsrdə yeni mühacirləri assimilyasiya etməkdən imtina etdi. 1971-ci ildə "Multikulturalizm Aktı" qanunu qəbul edildi və buna uyğun olaraq **Kanada Multikulturalizm Şurası və müvafiq Nazirlik yaradıldı.** Bu mədəni siyasət - **"assimilyasiyasız inteqrasiya** (lat.integratio <integer-"bütöv" - *hər hansı hissə və ya elementin bütöv birləşməsi*)" **düsturunda** ifadə olunan mədəni müxtəlifliyin tanınmasını, mədəni fərqlərin qorunmasını nəzərdə tuturdu. Onun xarakterik xüsusiyyəti - *kollektiv subyektlərin - etnik və mədəni qrupların üzvlərinin öyrənməsini idarə etmək, müxtəlif həyat tərzlərini, mədəni tendesiyalarını (meylləri) və s. inkişaf etdirmək hüquqlarının tanınmasıdır.*

Lakin 1990-cı illərdə cəmiyyətin bütövlüyünə xələl gətirən multikulturalizm mədəni siyasətindən təcridən uzaqlaşma və "müxtəliflik və cəmiyyətə daxil olan"- yəni polikulturalizm prinsipinə keçid başladı.

XX əsrin sonunda ABŞ-da multikulturalizmə keçid başladı, bu ölkə 1820-2000-ci illərdə 66 milyon miqrantlar\muhacirlər qəbul etdi və etnik qruplar arasındakı münasibətlərin problemləri burada fəal şəkildə müzakirə edildi. S.Hantinqtona görə, B.Klintonun ABŞ-da prezidentliyi dövründə **3-çoxmədəniyyətli** bir cəmiyyətin formalaşması istiqamətində bir tendensiya olmuşdur. ***Lakin bu tendensiya qısa müddətdə 11 sentyabr 2001-ci il hadisələri ilə dayandırıldı və polukulturalizmə səbəb oldu.***

Irs:

Mütəfəkkir Monteskye əsərlərində *mədəni müxtəlifliyi psixoloji deyil, sosioloji və siyasi baxımdan araşdırmışdır.*

Mütəfəkkir Viko: *hər mədəniyyət bənzərsiz və müxtəlifdir;* XVIII əsrdən başlayaraq, multikulturalizmin qaçılmazlığını və mövcudluğunu qeyd etdi.

Con Lok: *Uca Allah insanları yaratdı və onlara hüquq və vəzifələr verdi.*

Fərdiyyətçilik - bu amil multikulturalizm konsepsiyasının mərkəzində dayanır.

Kommunitarizm ("kommunitar" ← fr. Kommun "icma" ← lat. "Commūnis"- "ümumi") iki mənə daşıyır. Fəlsəfi kommunitarizm cərəyanı - icmalar, cəmiyyət hər bir ayri insanı,fərdi formalaşdırır; liberalllar və libertarlar cərəyanının nümayyəndələri işə icmanı birləşmə kimi görürdülər .) **Kommunitarizm istiqaməti** tərəfdarları; A. Makintayr, C. Teylor, M. Valzer;

Multikulturalizmin nəzəri cəhəti:

"Multikulturalizm" termininin milli siyasət alətinin təsviri olaraq ilk istifadəsi, bildiyiniz kimi, **1965-ci ildə başlayır.** Məhz o zaman ölkənin Fransız və İngilis dilli əhalisi arasındakı ziddiyyət problemini öyrənmək üçün yaradılmış Xüsusi Kanada Bilinçvizm(ikidillik) və Bikulturalizm(İkimədəniyyətlik) Komissiyası bu konsepsiyanı əvvəllər tətbiq olunan - ***müxtəlif etnolingvistik qrupların assimilyasiya siyasətinə*** - antiteza(zidd olan) kimi dövriyyəyə buraxıldı.

Multikulturalizmin dövlət siyasətinin əsas məqsədi- ölkədəki bütün xalqların etnomədəni dəyərlərini qorumaq, onların cəmiyyət daxilində inteqrasiyasına nail olmaqdır.

Vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu - multikulturalizmin dövlət siyasəti kimi formalaşması üçün zəruri bir ilkin şərtidir.

Etnik, irqi və mədəni müxtəliflik və onları təşkil edən dəyərlər - multikulturalizm deməkdir;

Multikulturalizmin əsas məqsədi: mədəni müxtəlifliyin qorunmasıdır;

Dil və din məsələsi - etnomədəni qrupların tələblərinin əsasını təşkil edir;

Multikulturalizm *titullu* (əsas və ya dominant) *etnik qrupun* və *etnik azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin inkişafı üçün eyni şərait yaradır.*

Multikulturalizmin əsas ideyası -

etnomədəni qrupların maraqlarının tanınması və reallaşdırılmasıdır.

Multikulturalizmin ən yüksək mərhələsi -onun vətəndaşları çün bir həyat tərzinə çevrilməsidir: nümunə Azərbaycan multikulturalizm modelidir.

Multikulturalizm-sosial inkişafın məhsulu olaraq, sosial bir təzəhürüdür.

Əlavə:

Yumşaq multikulturalizm
siyasətin xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, insanlar bu çərçivədə öz seçimləri ilə deyil, məhz seçimləri olmadığı üçün *assimilyasiya olunurlar*. Nəticə etibarı ilə cəmiyyətdəki mədəni azlıqların nümayəndələri öz xüsusi identifikliyini qoruya bilmirlər və eyni zamanda mədəni təsəvvürlərinə və ənənələrinə görə cəmiyyətin həyatında tam iştirak edə bilmirlər. (**Yumşaq multikultural Avropa modelin müəllifi- Candran Kukatas**)

Sərt liberal multikulturalizm
yanaşma ondan ibarətdir ki, cəmiyyət bu cür insanların cəmiyyətin həyatında tam iştirak etməsini təmin etmək üçün fəal tədbirlər görməlidir, həm də xüsusi bir mədəniyyətləri və ənənələri qorumaq üçün maksimum imkanlar yaratmalıdır. Bu baxımdan müxtəlifliyə yalnız tolerantlı yox, həmçinin həm maddi dəstək lazımdır, həm də mədəni azlıqlara xüsusi hüquqlar verilərək, onları gücləndirilməli, təşviq edilməli və dəstəklənməlidir.(**Sərt multikultural Amerika modelin müəllifi- Vill Kimliki**)

7. AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZM MODELİ

Azərbaycan Multikulturalizm modeli - müxtəlif mədəni identikliyə və plüralizmə sahib olan insanların və icmaların harmonik yanaşı yaşaması ilə hüquqi qurumlar vasitəsi ilə təmin olunan bir cəmiyyətdir və humanist mənada fərqli mədəni dünyagörüşlü xalqların dinc yanaşı yaşamasının qiymətli və əvəzsiz təcrübəsidir. Burada uzun bir tarixi dövrdə yaşayan yüksək mənəvi mədəniyyətə sahib olan xalqlar Şərq, Müsəlman və Avropa dəyərlərini, fərqli mədəniyyətləri birləşdirən və dünya sivilizasiyası prosesində iştirak edən bənzərsiz ənənələri birləşdirir. Özünün və müxtəlif köklü etno-ənənələrinin qorunması, qədim zamanlardan bəri formalaşmış mədəniyyətlə yanaşı, müxtəlifliyini və mədəniyyətlərarası ünsiyyətə açıqlığı ilə səciyyəvlənir və Azərbaycan multikulturalizmin humanist formasının ən yaxşı nümunələrindən birinə çevirir. Multikulturalizm fenomeni və onun ideyaları müsbət potensial daşıyır və bütün cəmiyyətin sosial sabitliyinin təminatlarına daxil edilir və humanistliyə əsaslanan bərabərlik və diskriminasiya olmadığına vacib amili və prinsipidir.

Azərbaycanın çoxəsrlik və qədim mədəniyyətini nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, qədim zamanlardan bu günə qədər Azərbaycan ərazisində müxtəlif etnoslar(xalqlar) və ayrı-ayrı müstəqil dövlətlər yaşamış, eyni zamanda müxtəlif vaxtlarda onlar çox böyük müstəqil sivilizasiyaların bir hissəsi olmuş və onlardan bir çoxu ayrılıb müstəqil dövlətlərə ayrılmışlar. Müharibələr, ticarət və diplomatik münasibətlər yolu ilə və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri vasitəsilə bir çox etnoslar(xalqlar) başqaları ilə birləşdi, bəziləri isə öz inkişafını davam etdirdilər, mədəni dəyərləri qoruyub saxladılar, gələcək nəsillərə ötürdülər və zaman və məkandakı rəşional inkişafalarını əks etdirən ahəngdar(harmonik) düşüncə(mental) birliyini meydana gətirdilər.

Azərbaycan - milli mədəniyyətlərin, dillərin və ənənələrin inkişafı üçün hər cür şəraitin qorunub saxlanıldığı nadir ölkələrdən biridir. Azərbaycanda multikulturalizm ideyaları qədim ənənələrə malikdir və bu fenomen hərtərəfli tədqiqata layiqdir. Azərbaycan tarixən və coğrafi baxımdan **Şərq və Qərb arasında** yerləşir. Əsrlər boyu inkişaf etdiyi müddətdə o müxtəlif mədəniyyət qatlarını

mənimsəmişdir. Eyni zamanda, özünə məxsus ənənələrə sahibdir, bunların arasında qeyd etmək lazımdır - qonaqpərvərlik, qarşılıqlı yardım, dostluq və hətta ən çətin vəziyyətlərdə fədakarlıq, sədaqət ənənələri və həmçinin ahəngdar (harmonik) milli-etnik münasibətlər ənənələridir. ***Bu, dünyanın bütün dinlərinin əsasını təşkil edir və bu ölkədə multikulturalizm(coxmədəniyyətlilik) modeli kimi əks olunur - yəni, sülh,dinc yanaşı yaşamaq və Uca Allah tərəfindən göndərilən Müqəddəs kitabların insanlarına hörmət deməkdir.Təəccüblü deyil ki, Azərbaycanın paytaxtı – “Bakı” - qədim Midiya, zərdüştlük dilindən "Tanrı şəhəri" kimi tərcümə olunması səbəbsiz deyil. İslam da bu ictimai-sosial formanın təşkilatmasında və inkişafında mühüm rol oynadı.***

Azərbaycan fenomeninin mühüm tərəfi - digər Şərq, Avropa və bütün dünya xalqlarının mədəniyyətinin, incəsənətinin, elminin, ictimai düşüncəsinin formalaşmasında azərbaycanlıların oynadığı roldur.

Tarix boyu hər bir xalq *bəşəriyyətin müxtəlif sahələrində - din, elm və incəsənət- aparıcı tərkib hissəsi olmaqla genetik potensialla əvvəlcədən təyin olunmuşdur. Bu münasibətdə azərbaycanlılar nadir bir xüsusiyyət ilə seçilir. Beləliklə, xalqımızın yalnız öz millətinin mədəni irsinə deyil, həm də Şərq və Qərb xalqlarının elm və mədəniyyət tarixinə töhfə verməsində böyük rol oynayıb. Şeyx(alimlərin, bilənlərin rəhbəri adı)Nizami Gəncəvi, Nəsir əd-Din Tusi və başqaları buna nümunədir.*

Dünyada nə qədər kitab var belə
Çalışıb əlləşib gətirdim ələ,
Oxudum, oxudum, sonra da vardım
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım.

Nizami Gəncəvi

XI-XII əsrlərdə farsdilli ədəbiyyatda "Azərbaycan şeiri məktəbi" ümumdünya tərəfindən tanınır, burada aparıcı yer Şərq (onun əsərlərinə çox sayda poetik təqlid- nazirə (javab) yaradılmışdır - Saadi Şiraz (1184-1291) "Bustan", Cəlaləddin Rumi

(1207-1273) "Məsnəvi", Dəhlevi, Arif Ərdəbilli "Fərhad-namə", Əlişir Nəvai "Xəmsə", Əbdürrəhman Cami "Xəmsə", Məhəmməd Füzuli "Leyli və Məcnun (və s.) və **Qərb poeziyasında** ("Sirlər xəzinəsi" və "İlahi Komediya" - Dante; "Xosrov və Şirin" və "Laura haqqında sonətlər" - Petrarka; "Şərəf-namə" və "Azad Qüds"-Tasso; "İqbal-namə" və "Günəş Şəhəri" - Kampanella; "Leyli və Məcnun" və V. Şekspirin "Romeo və Culyetta") və **şeyrdə böyük təsiri olan dahi şair Nizami Gəncəvinin** (1141-1209) yaradıcılığına aiddir. Nizami astronomiya da daxil olmaqla bir çox elmi bilirdi: "Leyli və Məcnun"poemasında onlarla səmavi cisimləri sadalayır və dəqiq xarakterizə edir; o "**Yeddi Gözəl**"(və ya "**Yeddi portret,şəkil**") poemində hər birini yeddi planetlə və bu planetlərə görə, mövcud Suriyalıların tərtib etdiyi təqvim əsasında sonralar Avropa təqviminin tərtib olunduğu - həftənin günlərlə müqayisə edir: **Hindistan gözəli** - şənbə, **Saturn**, qara rəng; **Türküstan (Çin) gözəli** - bazar, **Günəş**, sarı rəng); **Xarəzm gözəli** - bazar ertəsi, **Ay**, yaşıl rəng; **Saklab (Slavyan) gözəli** - çərşənbə axşamı, **Mars**, qırmızı rəng; **Məğrib(Qərb, İspaniya) gözəli** - çərşənbə, **Merkuriy**, mavi rəng; **Rum (Bizans) gözəli** - cümə axşamı, **Yupiter**, səndəl ağacın rəngi; **İran(Azəri-Zərdüşt) gözəli** - cümə, **Venera**, ağ rəng; - Bəhram şahın *həssas (qara rəngdən)- ülvə (ağ rəngə) sevgisinə* keçid. Poemanın quruluşu simvolikaya-rəmzlərə bürünmüşdür. İslam kosmologiyasında **Yer, Ay, Merkuri, Venera, Günəş, Mars, Yupiter və Saturnun yeddi planetlərinin** mərkəzində yerləşdirilmişdir. Bu planetlər Tanrının bələdçiləri sayılırdı və hərəkətləri dünyadakı canlılara və hadisələrə təsir edirdi. "**Yeddi gözəl**" - *dünyanın müxtəlif yerlərində baş verən hadisələrdən bəhs edən yeddi iqlim qurşağından(yəni Yerin bölündüyü yeddi "zonadan",7 "yer qurşağından" ibarətdir) - fərqli inanc və mədəniyyət daşıyıcılarıdır.*Nizaminin "**İskəndər-name**" poemı - Makedoniyalı İskəndərin yürüşlərini təsvir edən coğrafiya və kosmoqrafiya haqqında məlumat təqdim edir. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı və dünya mədəniyyətlərinin, adət-ənənələrinin və onların istedadlı nümayəndələrinin müxtəlifliyini bizə təqdim edir ("**İskəndər-name**" - Makedoniyalı İskəndər haqqında). Nizami yaradıcılığı haqqında "**şeyri dinindən asılı olmayaraq hər kəs üçün**

nəzərdə tutulduğunu və əsərlərinin yalnız kobud köynəyi geymiş müsəlman sufilər üçün deyil, həmçinin xristian rahiblərinin kəmərinə taxanlar üçündür " - qeyd edir.

O fars dilini və ərəb dilini mükəmməl bildirdi , bu da əsərlərindən gələn hər hansı bir sətirlə aydın şəkildə sübut olunur.

Böyük alim – *Nəsir əd-Din Tusinin* titanik, nəhəng fəaliyyəti müxtəlif elm sahələrində təcəssüm etdirdi: astronomiya, riyaziyyat, trigonometriya, fizika, kosmologiya, mineralogiya, fəlsəfə, teologiya, məntiq, tarix, sosiologiya, hüquq, etika, biologiya, tibb, musiqi nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid, şeir, coğrafiya - o hər birində silinməz bir iz buraxdı. N. Tusinin rəhbərliyi altında dünyanın bir çox yerindən məşhur alimləri öz ətrafına toplayan Marağa Rəsədxanası, elmi bir çox sahələrdə nəhəng elmi kəşflər verən, eyni zamanda yeni və mükəmməl astronomik alətlər və cihazlar icad edən elmi dünyada əlamətdar bir hadisə oldu. Orta əsrlərin və hətta dövrümüzün bir çox məşhur alimləri N. Tusinin və rəsədxanasının kəşflərindən istifadə edirdilər. Tusinin fikirləri məkan və zaman arasındakı ayrılmaz əlaqəni dərk etmək üçün elmi bir əsas yaratdı, məkanın əyriliyinin məsafələrin ölçülməsinin dəqiqliyinə təsiri mexanizmini başa düşməyə imkan verdi: iki paralel xətti fəzada kəsişməyə məcbur etdi. Bəşəriyyətin hər bir tarixi fraqmenti, fikri inkişafını və həyatı maraqların orijinallığını ifadə edən fikrin bütövlüyünü və birliyini əks etdirir. (*Mir-Bağırzadə S.A. Azərbaycan mədəniyyətinin nəzəriyyəsi və tarixinə dair öçerklər, Bakı, -2019,s.118*)

Qədim Azərbaycanın əxlaqi və mənəvi formalaşmasında müqəddəs *"Avesta" kitabına əsaslanan Zərdüştlük-Zərdüşt(peyğəmbər İbrahim (Abram) - Azəri qəbiləsinin nümayəndəsi) təlimi* insanda çalışqanlıq, xeyir və şər fikirlərinin ayrılmasını formalaşdıran, əxlaqi formada özünüqiymətləndirmə və dərkətmə, qədim insanın intizamının, insanlığının formalaşmasına kömək edən isitqamət mühüm rol oynadı. Zərdüşt dininin üçlüyü: *"Yaxşı fikirlər(düşüncələr)-Humata, xoş-xeyir sözlər-Huhta, yaxşı işlər-Hvarşta"* bu dini insanın və bütövlükdə cəmiyyətin mükəmməl və yüksək əxlaqi inkişafı baxımından səciyyələndirir. **Yaradıcı** olan **Ahura Mazda**, həm də **Ali tanrı** olduğunu təsdiq edən Zərdüşt - *ilk peyğəmbər oldu. Zərdüşt doktrinası tövhidi (təkAllahlığı)və dünyada*

- Xeyir və Şərin -əbədi mübarizənin varlığını təbliğ edir, burada yaxşı qüvvələrə -**Ahura Mazda**, və onun yaraddığı pis güvvələrə malik olan **Əhriman** başçılıq edir və insanın əbədi hədəfi - Xeyirin Şər üzərində mübarizəsi və qələbəsidir. Xeyr (Yaxşılıq) bu döyüşü fəth etməli və bu dünyada şəri əbədi olaraq məhv etməlidir. **Bu dinin Əxlaqı, Mənəviyyəti** - insana qarşı - səxavətli, dürüst, arzularında mülayim olmağı, qəddarlıqdan və qanunsuzluqdan özünü çəkinməyi tövsiyə edir.

Zərdüştlər Ahura Mazda və Ameşa-Spenta'nın altı mələklərinə ("Ölməz Müqəddəs" olaraq tərcümə olunur) **həsr olunmuş 7 böyük bayramları** və ya **qaxambaraları** (tətillər, bayramlar) kimi tanınan qeyd edirdilər. Əkinçilər üçün nəzərdə tutulan bu bayramlar Zərdüşt öz dininə həsr etdi. Bu bayramların məqsədi -insanları birləşdirmək, cəmiyyət birliyini təşviq etmək, varlı və kasıb, sadə və savadlı arasındakı bərabərsizliyi aradan qaldırmaqdır; ümumi bayramlarda qarşıdurma dayandırılır və dostluq münasibətləri möhkəmlənir. Bayramlar il boyu fəsillərə görə qeyri-bərabər paylanmışdı, məsələn, "Yayın ortası - Maydioy-şema", "Taxıl Məhsulu Şənliyi", "Yaz ortası" və s.. **Zərdüşt peyğəmbər Novruz bayramını (Yeni gün)-Baharın gəlişinin qeyd olunduğuna, bahar bərabərliyinə həsr etmişdir.** Zərdüşt təqvimində - 1 ildə - 360 gün olmuşdur, onlar -12 aya bölünürdü. hər bir ay - 30 gündən ibarət idi. 12 ayın hər biri və 30 günün hər biri dini bayram kimi qeyd olunurdu. Bayramlarda hər kəs Məbədlərdə yemək- içmək və şənlənmək üçün toplanırdı, bu əməllər - Allaha xəş sayılırdı. *Azərbaycan ərazisində - Abşeron yarımadasında, Qobustanda, Muğanda və digər yerlərdə orta əsr İslam sivilizasiyasının yayılması dövründə də zərdüştilər yaşayırdı. Müsəlman ərəbləri onların səmimi olduqları, verdikləri sözə əməl etdikləri və əməllərinə görə məsuliyyət daşıdıqları üçün onlarla dinc münasibətlər və əməkdaşlıq qurmağın xoş və məqsədəuyğun olduğunu qeyd edirdilər. Bu, Zərdüştlük üçlüyü - düşüncələrin, sözlərin və əməllərin birliyinin xüsusiyyətləri idi.*

Hər bir din insanda öz əxlaqi prinsiplərini formalaşdırır, burada ən əsas- şəxs özünü dərk etmə, əxlaqi təkmilləşdirilməsi, eləcə də yaxşılıq etmək üçün güclü bir iradə və qətiyyət etməlidir.

Din bu cəmiyyətin qurulmuş ənənələri ilə də əlaqəli idi. Bu mədəniyyətin təsiri bir çox qədim və antik xalqların: Hindistan, Çin, Yunan və s. mədəniyyətlərinə təsir göstərmişdir. Həmçinin böyük Makedoniyalı İskəndərin Azərbaycan ərazisinə gəlişi ilə burada yunan mədəniyyəti də yayıldı və bu günə qədər onun təsirini mədəniyyətimizdə tapırıq. Zərdüştün dinin təlimi Avropa fəlsəfəsinə, ədəbiyyatına, ümumiyyətlə, mədəniyyətə böyük təsir etmişdir. (Mir-Bağırzadə S.A. Azərbaycan mədəniyyətinin nəzəriyyəsi və tarixinə dair oçerklər, Bakı, -2019,s.43-65.)

Son və mükəmməl, əsaslı dinlərdən biri, **müqəddəs kitab-Qurani-Kərimə əsaslanan İslam dini - peyğəmbər Məhəmməd** vasitəsilə yer üzünə göndərilən, həyatın əsas qanunlarını özündə cəmləşdirir. *İslam - orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Bu dinin təsiri coğrafiyasında İspaniyadan Çinə qədər geniş əraziləri əhatə edib və İslam sivilizasiyasının əsasını təşkil etdi. Məhəmməd peyğəmbərin fikirləri və müsəlmanların müqəddəs kitabı - Quran, orta əsrlərin sosial-mədəni inkişafına müsbət təsir göstərən müsəlman sivilizasiyasının əsas ideologiyasıdır. Müsəlman mədəniyyəti elmin mütərəqqi inkişafına və bir çox qanunlarının kəşfinə kömək etdi, eyni zamanda Qədim Yunanıstan və Roma elmini və sənətini dirçəltdi və Qədim dövr ilə Orta əsrləri Avropa arasında əlaqə yaratdı.* **İslam mədəniyyəti- İslamın birləşdirdiyi müxtəlif mədəniyyətlərin sintezi idi. Azərbaycan da bu böyük sivilizasiyanın bir parçası idi və onun inkişafına mühüm töhfə verdi. Görkəmli nümayəndələri arasında bu adları qyed etmək olar: Nizami Gəncəvi, Nəsir əd-Din Tusi, Məhəmməd Füzuli, Bəhməniyar, Sadiq bəy Əfşar, Əli Rza Abbasi Təbrizi, Səid Yahya Bakuvi , Əbdülqadir Marağai, Soltan Məhəmməd, Kəmaləddin Behzad, Mir Əli Təbrizi və başqalarıdır. (Mir-Bağırzadə S.A. Azərbaycan mədəniyyətinin nəzəriyyəsi və tarixinə dair oçerklər, Bakı, -2019,s.76-109)**

Neft sənayesi sonrakı dövrdə Azərbaycanın və paytaxtı **Bakının** inkişafında böyük rol oynadı. Bakı bölgəsində neft qədim zamanlardan bəri istehsal edilmişdir. XIX-cu əsrin ikinci yarısında, xüsusilə **XIX və XX əsrlərdə** bu şəhərin çiçəklənməsinə səbəb olan neft istehsalında görünməmiş bir artım başladı. Ən yaxşı ziyalılar

burada toplaşllar, onlar təkçə Azərbaycanca deyil, təkrarolunmayan incəsənət və elm şah əsərlərinin yaradıcıları bütün dünyadan buraya gəlib işləyirdilər. **Şamil Fətullayev** “**XIX-cu əsr-XX-cu əsrin əvvəllərində şəhərsalma**” adlı **monoqrafiyasında** yazır: “*Gəncə, Şuşa, Şəki kimi Azərbaycanın iri şəhərləri XIX-cu əsrin birinci yarısına qədər, iqtisadi inkişaf baxımından Bakını qabaqlayırdı, sonra onlar geridə qaldı. XIX-XX əsrin əvvəllərində Bakı Orta Şərq şəhərlərini - Təbriz, İsfahan, Tehran və digər şəhərləri kimi geridə qoymuşdur .Bu, Bakını - qədim qalanın sərbəst ərazisində böyüyən və sonradan bir əsr ərzində nəhəng kapitalist şəhərə çevrilən müstəqil bir şəhərsalma orqanizmi kimi Bakının inkişaf tendensiyalarını öyrənməyi xüsusilə qiymətli edir*”.(Fətullaev Ş. 19 - 20-ci əsrin əvvəllərində Bakının şəhərsalması, Leningrad, Stroyizdat, 1978,216C).

XIX-XXI əsr Azərbaycan mədəniyyətinin intellektual və yaradıcılıq fəaliyyətinin bütün sahələrində çiçəklənməsinin yüksəlməsi ilə xarakterizə olunur. **Memarlıq əsərlərini araşdırarkən, burada harmoniya pozmayaraq, həm Şərq, həm də Qərbdə müxtəlif üsulların birləşməsini görmək olar. Bunun gözəl nümunəsi-memarlar Zivərbəy Əhmədbəyov, Meşadi Mirzə İsmailov, Goslavskiy I.V. (Polşa), Ploşko I.K. (Polşa), Mikail Üseyinov, Sadiq Dadaşev və başqalarının əsərləridir.**

Azərbaycan musiqisinin formalaşmasında Üzeyir Hacıbəyovun rolu əvəzsizdir, Azərbaycan xalq musiqisi ənənələrini, xüsusən **də dərin araşdırdığı muğamları və klassik Avropa musiqisini birləşdirir.** Üzeyir Hacıbəyovun "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" kitabında prof. M.S. İsmayılov yazır: **"Həm Rusiya, həm də Avropalı alim-musiqişünasların əsərlərində, həm də Şərqdə və xüsusən də Azərbaycanda -Səfiəddin Urmavi, Əbdül-Qadir Marağai, Mir Möhsün Nəvvabın irsində milli klassik melosu mükəmməl bilməyi, tələbələrə fərdi müəllimlik təcrübəsi, öz nəzəri konsepsiyasının tətbiqi, təklif olunan sistemin qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycanın musiqi irsi mütəxəssisləri arasında çoxsaylı məruzə-müzakirələr Ü.Hacıbəyova "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" əsərindəki tədqiqatlarının nəticələrini ümumiləşdirməyə və elmi əsaslandırmağa imkan verdi"** (

Hacıbəyov U. "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları, Bakı, 1980, 146C.)

Onun ənənəsini bəstəkarlar *Fikrət Əmirov, Qara Qarayev, Vaqif Mustafazadə* və digər görkəmli mədəniyyət xadimləri davam etdirdilər.

Elmin müxtəlif kəşflərində böyük rol oynamış bu cür *alimlərin - Mir Əsədulla Mir-Kasimov, Yusif Məmmədəliyev, Azad Mirzəcəvizadə, Kərim Kərimov, Lütvi Zadə* və başqalarının adlarını vurğulamaq vacibdir.

Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyyəti xəzinəsinə mühüm töhfə vermişdir. **Həm Şərq, həm də Qərb** baxışını əks etdirən, vahid bir harmoniya ilə birləşən kompleks *bir sistem olan mədəni müxtəliflik ilə xarakterizə olunur.*

Azərbaycan zəngin mədəni və mənəvi irsə və multikulturalizm ənənələrinə malikdir. Bu gün bu həqiqət beynəlxalq səviyyədə tanınır. **XX əsrin sonunda ümummillî lider Heydər Əliyevin** söyləri sayəsində **ümumdünya universal multikulturalizmin üstünlük təşkil edən forması dövlətçilik ideologiyası şəklini aldı və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası maddələrinin, qanunvericilik aktlarının, fərman və sərəncamlarının müvafiq müddəalarında öz əksini tapdı.** **Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunması sahəsində mədəni və siyasi kurs Prezident İlham Əliyev tərəfindən inamla davam və inkişaf etdirilir.** İlham Əliyev dünya məkanında, ən yaxşı və misilsiz olan Azərbaycan multikulturalizm modelinin banisi oldu.

Xalqımızın ümummillî lideri Heydər Əliyev demişdir: **"Hər bir insan üçün millət - qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!"**.

Bu gün də bu müdrük sözlər ölkənin hər layiqli vətəndaşı üçün bir həyat düsturuna çevrilib. **Azərbaycançılıq ideologiyasına uyğun olaraq və çoxmədəniyyətli(multikultural) ənənələrin və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasını təmin etmək, eləcə də Azərbaycanın dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanınması, mövcud multikulturalizm modellərinin araşdırılması və təşviqi üçün Azərbaycan Respublikası Prezident tərəfindən 28**

fevral 2014-cü il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Millətlərarası məsələlər, multikulturalizm və din məsələləri üzrə Dövlət müşaviri xidməti yaradıldı. Həmçinin, **Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 may 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı.**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə 2016-cı il "Multikulturalizm İli" elan edildi.

Ölkəmizdə mədəniyyətlərarası dialoqun formalaşmasının şərtləndirən əsas amillərdən biri də Azərbaycanın yerləşdiyi məkanın coğrafi baxımdan Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşməsidir. Bu gün müxtəlif sivilizasiyalarla dünya mədəniyyətləri arasında bir körpü rolunu oynayan Azərbaycan həm Şərq, həm də Qərb yarımkürelərində nüfuzunu artırır. Bu fikir dövlətimizin xarici siyasətində də öz əksini tapmışdır. *Bu gün Azərbaycan BMT, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUAM və s.* kimi nüfuzlu təşkilatların tam hüquqlu üzvüdür. *Azərbaycan bir çox mədəniyyətin vahid ahəngdar məkanda ümumdünya dinc,sülhlə yaşaması dünyasında ən yaxşı nümunə olmaqla dünya mədəniyyətinə inteqrasiya prosesini uğurla davam etdirir. Azərbaycan multikulturalizm modeli dünyanın bir çox mütərəqqi dövlətləri tərəfindən təsdiq edilmiş və nümunəvi model kimi təqdim olunur.* Bu model tarixi köklərə malik olduğundan -daha sabitdir. Bunun əyani təsdiqi Yuta və Oreqon(ABŞ) ştatlarının Senatları və Nümayəndələr Palatası tərəfindən Azərbaycan tolerantlıq modelini təsdiqləyən bəyannamələrinin qəbul edilməsidir . Bu gün yeni bir müsbət ənənə var: Azərbaycanda mövcud olan (çoxmədəniyyətli)multikultural həqiqət dünyaya tək cə azərbaycanlıların özləri deyil, xarici alimlər, görkəmli elm adamları, siyasətçilər, həm də tələbələr tərəfindən təqdim olunur. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Millətlərarası məsələlər, multikulturalizm və din üzrə Dövlət müşaviri xidməti tərəfindən *4 virtual Dəyirmi masa təşkil edilmişdir. Bu müasir Dəyirmi masaların mövzuların: "Müasir Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafın harmoniyası", "Multikultural təhlükəsizlik", "Xarici ölkələrin universitetlərində "Azərbaycan multikulturalizmi*

"fənninin tədrisi: problemlər və perspektivlər", "Azərbaycana maraq - sevgiyə çevrilir (Azərbaycan multikulturalizmi yerli və xarici tələbələrin gözü ilə)" materialları Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşr edilmiş və ölkə daxilində və xaricdə yayılmışdır. Virtual dəyirmi masaların işində Braziliya, ABŞ, İtaliya, Litva, Bolqarıstan, Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Misir, İordaniya və digər ölkələrdən məşhur alimlər, ictimai xadimlər və tələbələr iştirak ediblər.

Hazırda "Azərbaycan multikulturalizmi" fənni dünyanın 13 prestijli universitetinin və Azərbaycanın 29 universitetinin tədris planlarına daxil edilmişdir. Dövlət mədəni siyasətinə çevrilən multikulturalizm özünü müasir Azərbaycan cəmiyyətində dəyişməz həyat tərzı kimi göstərir.

Azərbaycanda tədqiqatlar:

- 1.Kamal Abdulla və b.**Multikulturalizma giriş : Ali Məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Şərq Qərb, 2019.
- 2.Mirzəzadə, R.** Multikulturalizm siyasəti və Şərq-Qərb müxtəlifliyi: Gender, din və mədəniyyət /Rəna Mirzəzadə; elmi məsl. İ.Məmmədzadə; AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İn-tu.- Bakı: Təknur, 2012.- 160 s.
- 3. Mir-Bağırzadə S. və b.** Şərq və Qərb kontekstində müasir Azərbaycan və multikulturalizm./Elmi kitab/-Bakı:Azərbaycan respublikasının prezidenti yanında Elmin inkişaf fondu,2018,- S.168.
- 4.Mir-Bağırzadə S.** Azərbaycan mədəniyyətin irsində multikulturalizm ənənələri,- Başqırdıstan Respublikasının 100 illiyinə həsr olunmuş elmi məqalələr toplusu "Birlik. Vətəndaşlıq. Vətənpərvərlik ", - 1Hissə, - Ufa: Çap Dünyası, 2019, - s.330-334.
- 5. Mir-Bağırzadə S.** Kulturologiya: Dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, - Bakı, -2020, - S.70.
- 6. Mir-Bağırzadə S.** Azərbaycan multikulturalizm modeli, - Elmi jurnal "Studia Culturae": Cild № 2 (40) - (09.01.2019), - Sankt-Peterburq, -2019, -s. 59-68.
- 7.Mir-Bağırzadə S.** Azərbaycan mədəniyyətinin nəzəriyyəsi və tarixinə dair oçerklər, Bakı, -2019,S.272.
- 8. Mir-Bağırzadə S. və b.** Davamlı inkişaf mədəniyyəti: ideyadan reallığa doğru. Elmi kitab. UNESCO; Azərbaycan

Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi; Elmi-metodik Mədəniyyətşünaslıq mərkəzi, -Bakı, - Elm, -2013, -S.104-116.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"dən "Yeddi gözəl" əsəri haqqında maraqlı faktlar:

Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını araşdıran ABŞ-ın Kembric universitetinin tədqiqatçısı Kristina Van Ruyemberk maraqlı faktı üzə çıxarıb. Məlum olub ki, Cakomo Puççininin "Turandot" operası Nizami Gəncəvinin ""Xəmsə"sinə daxil olan "Yeddi gözəl"poemasının sujeti üzərində qurulub. Əsərdə Nəzrin Nuş adlı slavyan əsilli xanım şahzadəsi Sasani şahı beşinci Bəhramın həyat yoldaşı olur. Adıçəkilən xanım Bəhrama qırmızı rəng və öz həmyerlisi olan "Adsız şahzadə xanım" haqqında hekayə danışır. "Reymberk vurğulayır ki,operanın poema sujetinin üzərində qurulması haqqında məlumatları o hissə-hissə toplayıb. Puççini həmin operanı Karlo Qossinin eyniadlı pyesi əsasında yazıb.Onu da əlavə edək ki, bu pyes Puççinin ölümü səbəbindən yarımçıq qalıb, Əsərin təqdimatı ilk dəfə müəllifin ölümündən iki il sonra 26.04.1926-cı ildə Milanda baş tutub. Lakin Qossinin özünün sujet xəttinin hardan götürdüyü Kristinaya qaranlıq qaldığından o Puççinin həyat və yaradıcılığını araşdıran Lorenzo Ferreroya müraciət edib.Tədqiqatçı bunu belə izah edir: "Biz əmin ola bilərik ki, Qossi "Fars kitabını" oxuyaraq Nizamının əsərindəki hekayəni tərcümə edərkən müəllifin adını göstərməyib.

Çox güman ki, heç Delakrua "1001 gün" adlı kitabında təsvir etdiyi tarixçələrin müəllifi olduğundan xəbərsiz olub. Bu pyesi Karlo Qossi Delakruanın (1001- bir gün) kitabı əsasında yazıb. Maraqlısı odur ki, Delakruanın "Adsız slavyan şahzadəsi Turandot" Nizamının əsərində "Turan torpaqlarının qızı" adı altında oxucuya təqdim olunur. Burdan da belə çıxır ki, Delakrua haqda deyilənlər ehtimallar yox, həqiqətdir.

Kristina Van Reymberkin araşdırması göstərir ki, bu İtaliya operasının ilkin mənbəsi olan Nizamidən musiqişünasların əksəriyyəti xəbərsiz olub. "La Skala" teatrının rəsmisi qeyd edib ki, hazırda operada musiqi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Operanın yaranma tarixçəsi isə elə də maraqlı deyil. Teatrda onu da bildirilə ki, Nizamının adı müqayisə üçün yalnız bir dəfə çəkilib.

Məlumat üçün demək lazımdır ki, "La Skala" teatrında hər il operanın yeni səhnə quruluşuna aid braşuralar buraxılır. Həmin kitabçalarda, əsərin yaranma tarixi onun müəllifləri haqda dolğun məlumat verilir.

Turin universitetinin ədəbiyyat üzrə professoru Mariya Tereza Ciaveri 2010/2011-ci ildə yazılmış "Giunge da lontano, la principessa crudele..." (Ürəksiz(rəhimsiz)şahzadə uzaqdan gəldi)adlı məqaləsində Nizaminin poeması və Puççininin opera librettosu arasında öz müqayisəsini aparır.

Təəssüflər olsun ki,Terezanın Nizami və onun yaratdığı şahzadə xanım obrazı haqda ayrıca kitabının çap olunmasına dair irəli sürdüyü təklif "La Skala" teatrın müdiriyyəti tərəfindən rədd cavabı alıb. Bir neçə müddətdən sonra teatrın müdiriyyətinin dəyişməsinə baxmayaraq operaya aid olan yeni kitabçalarda Nizami Gəncəvinin adının heç olmaması hardasa təəccüb doğurdu. Ümid edək ki, bu problem həll ediləcək və Nizami Gəncəvinin müəllif kimi adı bərpa olunacaqdır.

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ BAYRAĞIN RƏMZLƏRİ

Müəllif: Əlibəy Hüseynzadə

Bayrağın rəngləri:	Bayrağın rəmzləri:
GÖY	TÜRKÇÜLÜK
YAŞIL	İSLAMÇILIQ
QIRMIZI	AZADLIQ, MODERNLƏŞMƏ, AVROPALAŞMA

Əlibəy Hüseynzadə - fizik, həkim (praktik həkim, İstanbul Universitetinin tibb professoru və *Ensiklopedik Tibbi Lüğətin* həmmüəllifi, eyni zamanda vəba və digər xəstəliklərin mənşəyi və müalicə metodlarına dair bir sıra monoqrafiyaların müəllifi), tərcüməçi (Göte, Eshil, Adam Smit, Ömər Həyam, Firodovsi, Şillerin və s.müəlliflərin əsərlərini türk dilinə tərcümə etdi), rəssam, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bayrağının müəllifi və ADR-in təməlinə durmuşdur*. Əlibəy Hüseynzadənin nəzərdən keçirdiyi *Azərbaycan mədəniyyəti- türkçülük, qafqazçılıq, islamçılıq*, eyni zamanda *İslam sivilizasiyasının varisləri kimi-Avropa modernizmi* fikirlərinə söykənirdi. Onun *türkçülük, modernizm və islamçılıq ideyaları* türk alimi *Ziya Gökalpın* dünyagörüşünə və elmi istiqamətinə və onun vasitəsi ilə *Kamal Atatürkün* təsir etmişdi. **Əlibəy Hüseynzadə** Azərbaycan bayrağının rəmzlərinin təklifi əsasında **Əhməd bəy Ağayev(Ağaoğlu)** Maltada, 1919-1920-ci ildə məşhur"Üç Medenyət" (Üç mədəniyyət) əsərini yazdı, o burada müasir **Qərb mədəniyyətini** / sivilizasiyasını, **Buddist(Türk mədəniyyəti)** və **İslam mədəniyyəti/** sivilizasiyası ilə müqayisə etdi və birincisinin üstünlüyünə işarə etdi. Bu əsər *Əhməd bəy Ağayevin* siyasi görüşlərinin təkamülündə və ittifaqçı ideologiyası ilə son fasilədə bir dönüş nöqtəsi hesab edilə bilər. İlk dəfə 1927-ci ildə" Üç mədəniyyət"ələri nəşr olundu. O, yalnız Qərb geyimlərini geymək və ya Qərb tipli qurumlar, institutlar açmaqla deyil, düşüncə, qəlb, münasibət və qavrayışla Qərb dəyərlərini qəbul

etməkdə israr etdi (*Qərb mədəniyyətin* əsasında *İslam sivilizasiyasının humanist və maarifçilik əsasları* dururdu, o onun varisi və davamçısı olmuşdur). *Əhməd bəy Ağaoğlu* həmçinin *liberalizmi və fərdi azadlığı Qərb sivilizasiyasının* əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab edirdi. **Şərq sivilizasiyalarından** fərqli olaraq, onun fikrincə, **Qərbdə** fərdin inkişafı cəmiyyətin inkişafı üçün əsasdır. Qeyd etmək vacibdir ki, bu əsəri yazmazdan əvvəl *Ə.Ağayev* din və milli ideyanı "*sintez etməyə*" çalışmışdı. "Üç mədəniyyətdə" o dinin cəmiyyətdəki rolunu tənqid etdi, ilk dəfə *əxlaq (Türk əhlak)* dindən ayrı hesab etdi, *onu ümumbəşəri / dünya dəyərləri sferasına yerləşdirirdi: Klassik islam sivilizasiyanın dəyərləri artıq itmişdi və cəhalət onun yerini əvəz etmişdi.*

ƏLAVƏ:

Multikulturalizm siyasətinin mahiyyəti: bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəni hüquqlarının tanınması

Multikulturalizmə aid dünya qanunvericilik sənədləri:

2007-ci ildə BMT Yerli Xalqların Hüquqlarına dair Bəyannamə qəbul etdi.

16 iyun 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikası tərəfindən "Milli azlıqların qorunması haqqında" Çərçivə Konvensiyası təsdiq edilmişdir

15 May 2010-cu il tarixində YUNESKO-nun " Mədəni öznüüfadətməsi formalarının müxtəlifliyin Qorunması və Təşviqi" Konvensiyası qüvvəyə mindi.

26 Noyabr 2009-cu il YUNESKO-nun "Mədəni müxtəlifliyin qorunması və təbliği haqqında" Konvensiyası- mədəni müxtəlifliyin qorunması üçün Azərbaycan Respublikası tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilin martında BMT-yə üzv seçildikdən sonra "Hər cür irqi ayrışçılığın ləğvi haqqında Beynəlxalq Konvensiya" və "Milli, Etnik, Dini və Dil Azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları Bəyannaməsi" Konvensiyalarına qatıldı.

35 dövlətin iştirakı ilə qəbul edilmiş "Azlıqların qorunması" məqaləsi olan sənəd.- "Yekun Akt" (Helsinki).

Bu Konvensiyalardan - Mədəniyyət müxtəlifliyini qorumaq üçün Azərbaycan Respublikası tərəfindən təsdiqlənmiş "Tolerantlıq prinsipi haqqında" -Bəyannamə idi.

16 Noyabr -Beynəlxalq Tolerantlıq Günü

Azərbaycanın multikulturalizmə aid qanunvericilik sənədləri:

"Milli Fəaliyyət Proqramı" - İnsan hüquqları və azadlıqlarının qorunmasının səmərəliliyinin artırılması sahəsində - sənədi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası, Avropa Şurası ilə əməkdaşlıq çərçivəsində "Regional və Azlıqların Dilləri haqqında. 2001il" Avropa Xartiyasını imzaladı.

2001il Dini Qurumlarla İş üzrə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Komitəsi yaradıldı.

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikası "Milli Azlıqların Hüquqlarının Müdafiəsi haqqında" Avropa Şurasının Çərçivə Konvensiyasına qoşuldu.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində "milli, irqi və ya dini düşmənçilik yaranması haqqında" 283-cü maddədə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsi "Bütün irqi ayrışçılığın aradan qaldırılması haqqında" beynəlxalq Konvensiyaya əsaslanan "bərabərlik hüququ" nu əks etdirir.

2011-ci ildə Azərbaycan Prezidenti sərəncam imzaladı, ona əsasən Azərbaycan Respublikasında *insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının səmərəliliyinin artırılması sahəsində "Milli Fəaliyyət Proqramı"* təsdiq edildi.

"Tolerantlığa dair Bəyannamədəki" əsas prinsip - tolerantlıqdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının tolerantlıq prinsipini özündə əks etdirən maddələri: bərabərlik hüququ, ana dilindən istifadə, vətəndaşlıq hüququ.

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin ayrılmaz hissəsi- insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasıdır.

"Azərbaycan Ərazimizdə yaşayan bütün insanlar: azərbaycanlılar, ləzgilər, talışlar, udinlər, kumıqlar və başqaları- hamısı azərbaycanlıdır. Bizi hər zaman" azərbaycanlı "sözü birləşdirdi - H. Əliyev.

16 sentyabr 1992 ildə "Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların, kiçik xalqların və etnik qrupların qorunması, onların dilinin və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımının göstərilməsi haqqında" Fərman .

Bakıxanov və Zərdabi milli şüurun dirçəldilməsi üçün Dünəvi/Kübar məktəblərin açılmasının zəruriliyinə işarə etdilər

və bu fikri təbliğ edən bir vasitə kimi milli mətbuatın əsasını qoydular.

Qafqaz Albaniyasında yaşayan 26 yerli Alban xalqı arasındakı bir xalq olan **Udinlər**, E.ə. I ə. "Coğrafiya" əsərində *Strabon tərəfindən göstərilmişdir.*

Qədim Yunan müəllifi Herodot "Tarix" əsərində Udnlərin əcdadları -Utinlər haqqında məlumat vermişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında 80-dən çox kiçik xalq yaşayır - bunların da əsas hissəsi Qafqazdilli, Türkdilli, İrandilli xalqlara aiddir.

Bakı prosesi:

Bakı Prosesinin müəllifi - BMT-nin Mədəniyyətlərarası İttifaqıdır (UNESCO, BMT Dünya Turizm Təşkilatı).

"Bakı Prosesi"- mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafıdır.

2008 ildə Bakı Prosesi Təşəbbüsü-Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsis edilmişdir.

İslam ölkələri ilə yanaşı, Avropa ölkələrinin 10-dan çox nümayəndəsi dəvət edildi, - **"Bakı Prosesi"- nin davamlılığını təmin etmək üçün 2009-cu ilin oktyabrında Bakıda keçirilən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin VI konfransında təşəbbüsü Azərbaycan irəli sürdü.**

2014 - 15 may tarixlərində Bakı Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı.

2016 il - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 yanvar 2016-cı il tarixli fərmanı ilə - 2016-cı il Multikulturalizm İli elan edildi və 11.03.2016-cı il tarixində tədbirlərin icrası həyata keçirildi.

7-9 aprel 2011-ci il tarixlərində Dünya Mədəniyyətlərarası Dialoqun I Forumu keçirildi.

29 May - 01 iyun 2013-cü il tarixlərində II Dünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Forumunun Bakıda keçirilməsi təşəbbüsü - bu prosesin regional qlobal hərəkata çevrilməsinə səbəb oldu.

2014-cü ildə 28 fevral tarixində *Azərbaycan Respublikasının millətlərarası məsələlər, multikulturalizm və din məsələləri üzrə Dövlət Müşavirlik Xidməti yarandı.*

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda din:

1925-1926-cı illərdə Azərbaycan SSRİ-də 1700-ə qədər məscid var idi;

1928-ci ildə Azərbaycan SSRİ ÜmumAzərbaycan Şurasının VII qurultayı ilə əlaqədar seçkiqabağı təşviqat *dövründə 400 məscidi bağlandı;*

1928-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin iclasında *"Kəndlilərə mədəni ehtiyaclar üçün verilən məscidlər" məsələsinə baxıldı, nəticədə bir sıra məscidlər mədəniyyət və təhsil müəssisələrinə verildi (bu proses*

Türkiya(Atatürkün dövründə)- da baş verdi: Aya Sofiyaya məscidi muzey kimi işləməyə başladı;

1923-cü ildə Bakıda "Allahsızlar" cəmiyyəti yaradıldı;

1923-cü ilin avqustunda Azərbaycan Kommunist Partiyası Bakı Komitəsinin Rəyasət Heyəti bütün rayon komitələrinə və məsul məmurlara ***Məhərrəmlik ayına qarşı kampaniya aparmamağı tapşırırdı;***

1923-cü ildə Volqa bölgəsini, Ukraynanı, Krımı və Qafqazı bürümüş aclıqla əlaqədar olaraq SSRİ ruhanilərinin başçıları Axund Ağa Əlizadə, qazi Əbdülrəhim Hacızadə və başqaları dünya müsəlmanlarına kömək üçün müraciət etdilər;

1921-ci ilin avqustda, Məhərrəm ayının günlərində Təzəpir və Bibiheybət məscidlərində Nəriman Nərimanovun göstərişi ilə möminlərə ərzaqlar paylandı.

1921-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin "Vəcdan azadlığı haqqında" Fərmanına əsasən Xalq Təhsil Komissarlığına tabe olan bütün dövlət məktəblərində dini təlimlərin tədrisi qadağan edildi, və Dini İşlər üzrə Nazirliyi ləğv edildi;

N.Nərimanov qadın və kişilərin bərabərliyi haqqında:

1920-ci ilin iyun ayında N.Nərimanovun Məsciddə qadınlar qarşısında çıxışının mahiyyəti: ***Təzəpir məscidinin şəhərin siyasi həyatında- qadın və kişinin rolunu və onların bərabərliyini vurğulanırdı.***

Azərbaycanda multikulturalizmin maddi abidələri:

Qədim Atəşpərəstlər Məbədi (Atəşgah) -mənası- “Od evi”, “Od yeri”, Bakının mərkəzindən 30 kilometr məsafədə, Abşeron yarımadasının Suraxanı kəndinin cənub-şərq kənarında yerləşir, o XVII əsrin sonunda Hind icması tərəfindən bərpa edilmişdir; **Naxçıvanda Mömine Xatun məqbərəsi** (1186);**Gülüstan-türbə** (Culfa yaxınlığı, 18-ci əsr); **Bərdə günbəzləri** (1322); **Abşeron istehkamları, Bakıda Qız qalası, Bayıl qalası, Şirvanşahlar Sarayı** (XV əsr); Alban dövrünə aid **"Kilsədəğ" xristian məbədləri; Kiş kəndində Alban kilsəsi** - I əsrin sonları; Qarabağda- Kəlbəcərdə **Gəncəsər(Qandzasar) kilsəsi** (XIII əsr); **Kirha** - Qərb memarlıq mədəniyyətini kapitalist Bakıya gətirən, 1899-cu ildə Alman *memarı İ.Eihlerin* layihəsilə *Gotik üslubda* tikilmiş abidə; **Şamaxı rayonunun Mirzə kəndində "Diribaba"** tarixi abidəsi (1405), Araz çayı üzərində **Xudaferin körpüsü** (XII əsr), Qazax bölgəsində **Sınıq-Körpu** (XII əsr), **Şəki Xanlar Sarayı** (18 əsr 1790 - 1797), **Şuşanın abidələri: Yuxarı Gövhər Ağa məscidi(1883), Aşağı Gövhər Ağa məscidi(1874); Ağdam Çörək muzeyi**(noyabr 1983 il)-muzeydə bütün dünyadan olan çörək və taxıl nümunələri sərgilənirdi;**Ağdam Cümə məscidi** (1868); **Qobustan qaya üstü rəsmləri** (e.ə.VIII minilikdən başlayaraq) - ,Bakı yaxınlığında arxeoloji abidələr, Türk dillərində "qobu / kobu" sözü "yarğan, boşluq, yarısəhra" mənasını verir, burada 4-5 mindən artıq heyvan, insan şəkilləri, həyatı məcaralar, ov və rəqs səhnələri qədim rəssamlıq məktəbinin yaradıcılığı əks olunub, qayaüstü günəş təsviri - zərdüştlük rəmzi kimi təsfir olunur; Böyükdaş və Cingirdağda olan və "Qavaldaş" adlanan daş musiqi qurğuları qədim qobustanlıların böyük ixtirası kimi dəyərləndirilir.. **Nuh peyğəmbərin qəbri memarlıq məqbərəsi** - Naxçıvan(Nuxçıvan) şəhərinin cənub tərəfində Köhnə qala adlanan ərazidə VIII-XII əsrlərə aid bir memarlıq abidəsidir;

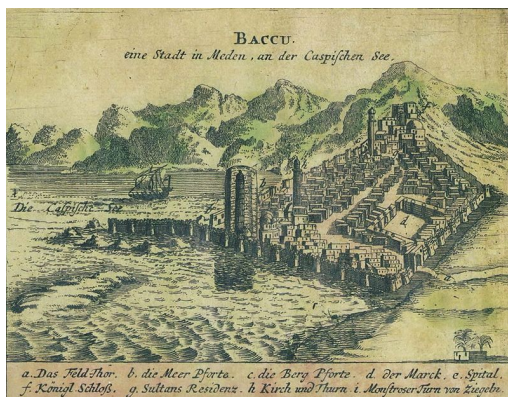
**Nuh peyğəmbərin qəbir memarlıq məqbərəsi-
Naxçıvan**

Yuxarı Gövhər Ağa məşədi-Şuşa

Ağdam Cümə məşədi

İçəri şəhər, Qız Qalası. E. Kempfer, 1630

İMTAHAN SUALLARI:

1. Əhməd Ağaoğlu "Üç mədəniyyət"
2. Azərbaycanın Dövlət bayrağının rəmzləri (Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu "Üç Mədəniyyət").
3. Kulturologiya -mədəniyyət haqqında bir elm kimi.
4. Kulturolojiyanın əsas bölmələri.
5. Mədəniyyətin əsas və vacib problemləri və sualları.
6. "Mədəniyyət" termininin anlayışı.
7. "Sivilizasiya" termininin anlayışı.
8. İslam mədəniyyəti.
9. İslam sivilizasiyası.
10. Mədəni inkişafın əsasları.
11. Mədəniyyətin(multikulturalizmin) funksiyaları.
12. Mədəniyyətin xüsusiyyətləri (forma və məzmununda)
13. Mədəniyyətin etno-milli xüsusiyyətləri.
14. Mədəni dəyərlər sistemi;
15. Mədəniyyətin sosial institutları;
16. Mənəvi və maddi mədəniyyət;
17. Kulturologiyanın nəzəri məktəbləri. Lesli Alvin Uayt - kulturologiyanın banisi, "Mədəniyyət haqqında elm" kitabı, 1949.
18. Mədəniyyət və anti-mədəniyyət.
19. "Marginalizm" termininin anlayışı.

20. "Marginal mədəniyyət" termininin anlayışı.
21. "Mentalitet" termininin anlayışı;
22. "Mədəni mentalitet" termininin anlayışı.
23. "Qloballaşma" termininin anlayışı.
24. "Gender" termininin anlayışı.
25. Gender tolerantlığı.
26. Mədəniyyətin yayılması sistemi.
27. Mənəvi dəyərlərin yayılma dərəcəsi.
28. Multikulturalizm - kulturologiyanın bir hissəsi kimi.
29. "Kulturologiya" termininin anlayışı.
30. "Multikulturalizm" termininin anlayışı
31. "Multikulturalizmə giriş" predmeti: obyekt, tədqiqat mövzusu, metodları, tədqiqat funksiyaları.

32. Multikulturalizmə dair BMT sənədləri. 3 əsas prinsiplər.

33. Azərbaycanda dinlərin müxtəlifliyi.
34. Azərbaycanın multikultural etnik müxtəlifliyi.
35. Multikulturalizmin dünya modelləri.
36. Qərb sərt multikulturalizm modeli
37. Qərb yumşaq multikulturalizm modeli.
38. Multikulturalizmin Azərbaycan modeli.
39. Zərdüştlük dövründə multikulturalizm fikirləri.
40. İslam dövründə Azərbaycan multikulturalizm dövrü.

Azərbaycanda orta əsrlərdə İslam sivilizasiyası dövründə multikulturalizm ənənələri.

41. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında multikulturalizm ənənələri. Nizami Gəncəvi

42. XIX-XXI əsrlər dövründə Azərbaycan multikulturalizmi.

43. Multikulturalizmin dörd dünya modeli

44. Multikulturalizmin nəzəri cəhəti

45. Multikulturalizm sahəsində nəzəri işləmələr və tədqiqatlar 1. Nasir əd-Din Tusi; 2. Abbas Qulu Ağa Bakıxanov; 3. H. Zərdəbi. 4. Müasir dünya tədqiqatı

46. Multikulturalizmin tarixi irsi: 1. İslam sivilizasiyası modeli; 2. Ata-Türk modeli; 3. Sovet ittifaqının modeli.

47. Azərbaycanca dini müxtəliflik.
48. Dünya dinləri.
49. Buddizm dünya dini kimi.
50. İslam -dünya dini kimi.
51. Xristianlıq -dünya dini kimi.
- 52 XVI əsrdə Avropanın İslahatçıları.
53. Azərbaycan mədəniyyətinin dini müxtəlifliyi.
54. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda din.(Sovetlər dövrün yaranması)
55. Dini müqəddəs kitablar.
56. Şərq və Qərb mədəniyyəti arasındakı fərq və oxşarlıq.
57. Azərbaycanda peyğəmbərlər.
58. Azərbaycanda mədəniyyətlərin sintezi
59. Azərbaycan mədəniyyətinin xüsusiyyətləri.
60. "Bakı prosesi" və multikulturalizmin dəyərləri.
61. **Bakı Multikulturalizm Mərkəzinin** yaranma tarixi.
62. Azərbaycan multikulturalizmi həyat tərzı kimi.
63. Azərbaycanın multikulturalizmə aid qanunvericilik sənədləri.
64. Multikulturalizmə aid dünya qanunvericilik sənədləri.

ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ:

1. *Ağayeva K.* Azərbaycanca gender məsələləri, dərslük, - Bakı, 2014, -C.416.
2. Aslanova R. "Qloballaşma və mədəni müxtəliflik". Bakı. "Elm" nəşriyyatı 2016., 339 s
3. *Bakıxanov A. Q.* Gülistan-i-İrəm. -Bakı, -Elm, -1991 S..394
4. *Behbudov T.* Kulturologiya, -Bakı, -Mütərcim, -2006, -80s.
5. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqlarının orta əsr mənəvi mədəniyyəti, Bakı, --"Elm", -1985, -216S.
6. *Əhməd A.S.* "XI-XII əsrlərdə Azərbaycan mənəvi mədəniyyəti-etnoqrafik araşdırma" B., -2012; (A.C.Ахмед «Духовная культура Азербайджана в XI-XII веках-этнографическое исследование», Баку, - 2012)

7. Əmrahov İ., İsmail M. “Azərbaycan mədəniyyəti ikinci dünya müharibəsi illərində”, B.,-2004; (И.Амрахов, М.Исмаил «Азербайджанская культура в период второй мировой войны», Баку, -2004).

8. Həsənli Hacı Sabir İslam mədəniyyətində din, Bakı,-1998.

9. Həsənzadə N. “Kulturologiya”, B.,-2013;

10. Hüseyinov İ. H. Azərbaycan milli adət və ənənələrinin bədii-estetik mahiyyəti. (monoqrafiya) Azərbaycan dilində. Red. N. Şəmsizadə, rəs. E. Nəzərov, B.: Mars-Print, 2002, 305s.

11. Hüseyinov İ., Əfəndiyev T. Kulturologiya tarixi. Dərslik, Bakı, -Mars print NPF, 2012, S.876).

12. İbrahimov C. XV əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti, -B., -1981;

13. İskəndərli C. Azərbaycanda qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər /Cabir İsgəndərli.- Bakı: Apostroff.- MMC, 2011.- 110 s

14. Kamal Abdulla və b. Multikulturalizmə giriş : Ali Məktəblər üçün dərslik. – Bakı: Şərq Qərb, 2019

15. Kazimi G. Özünəməxsusluq və mədəniyyətlərarası münasibətlər mədəni müxtəliflik kontekstində. Monoqrafiya.- Bakı, ”ADMİU” Nəçriyyatı,-Poliqrafiya mərkəzi,-2020,-192S.

16. Kulturologiya və Azərbaycan gəncləri,-Bakı,-2003.

17. Kulturologiya və onun əsas istiqamətləri, Bakı, 2001.

18. Qasimov X. Orta əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti,- B., -2008; (X.Гасымов «Азербайджанская культура в средние века», Баку, -2008).

19. Qasimov X., Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan mədəniyyəti XVI-XVII əsrlərdə, -Bakı, -2002; (X.Гасымов, О.А.Эфендиев «Азербайджанская культура в XVI-XVII веках»).

20. Qacar Çingiz. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, qədim və orta əsrlər,-Bakı,-“Nağil”,-1997,-304S.

21. Qurbansoy F. Azərbaycana göndərilən peyğəmbərlər. Monoqrafiya.-Bakı, 2017,-S.126

22. Manafova M. və b. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün drslik,-Bakı,-Sabah nəçriyyatı-(2008), 2010,-S.876

23. Mehdi Niyazi Çətin və dolaşiq durumlarən kulturologiyası,-Bakı,-2001.

24. *Məmmədova M. və b.* Kulturologiya (dərslük), Bakı, - Mars Print, -2003, - S. 403.

25. *Mir-Bağırzadə S.* Kulturologiya: Dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsi (sxenlər, cədvəllər). Dərs vəsaiti, -Bakı, -2020, -70S.

26. *Mirzəzadə, R.* Multikulturalizm siyasəti və Şərq-Qərb müxtəlifliyi: Gender, din və mənəviyyat /Rəna Mirzəzadə; elmi məsl. Ğ.Məmmədzadə; AMEA, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İn-tu.- Bakı: Təknur, 2012.- 160 s.

27. *Mirzəzadə R.* «Multikulturalizm siyasəti: Din və Gender Dialoqunda». Bakı - «Təknur»- 2 0 1 3 . 1 6 8 səh.

28. *Mustafayev R.* Orta əsr müsəlman sivilizasiyasında bərabərlik problemi. Təknur, -2010, -160S/

29. *Orucov, H.* Azərbaycanca din ən qədim dövrdən bu günədək /H.Orucov; red. G. Ğsmayilov, C.Bəhramov, E.Cabbarov; rəssam A.Hüseynov.- Bakı: Ğdrak ĞB, 2012.- 384

30. *Paşayev N.* Azərbaycanca sosialist mədəniyyətinin inkişafı (1920-1955), -Bakı, -1957.

31. *Paşayev V.Ə.* Mədəniyyət fəlsəfəsi (kulturologiya), -Bakı, -Səda, -1999, -S.172.

32. *Şəkixanova M.M.* Sufizmin fəlsəfəsinin “Kamil insan” konsepsiyası, Bakı, Təknur, 2007, -S.178

33. *Şükürov A.* Fəlsəfə və Qloballaşma – 2002

34. *Şükürov A.* Qloballaşma: mahiyyəti, perspektivləri. Bakı, 2011.

35. *Şükürov A.M.* Qloballaşmış cəmiyyətlər: dünən, bu gün və sabah, Bakı—2006

36. Tədbiqi kulturologiya. Dərslük., -Bakı, -2004.

37. *Vahid Ömərov.* Azərbaycançılıq və Azərbaycan mentaliteti, -Səs.- 2012.- 7 fevral.- S. 10.

38. *Zeynalov Ş.Ə.* Dialoq məsəniyyəti və müasirlik, -Bakı, -“AVROPA” Nəşriyyatı, -202, -330S.

39. *Zərqanayeva İ.Z.* Əbu Həmid Qəzalinin fəlsəfəsi-etik görüşləri, Bakı, -Təknur, 2007, -141S.;

RUS DİLİNDƏ:

40. *Аббас Кули-Ага Бакиханов*. Гюлистан-и-Ирам,-Баку,- «Элм»,-1991,-С.304.
41. *Аишурбейли С.Б.* Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.), Баку,- 1964.
42. *Аишурбейли С.Б.* Государство Ширваншахов. (VI-XVI вв.), Баку: Элм, 1983.- 343 С.
43. *Гумилёв Л.Н.* Тысячелетие вокруг Каспия,-Б.,- Азернешр,-1990
44. *Гумилёв Л.Н.* Открытие Хазарии, М.,-Рольф,2001
45. *Крамер С. Н.* Шумеры. Первая цивилизация на Земле / Пер. с англ. А. В. Милосердовой. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2002. — 383 с.
46. *Культурология .Учебник для ВУЗов/под ред. Проф.Марковой А.Н.* ,Москва,-Юнити,-2000,-600С.
47. *Культурология XXвек. Энциклопедия.*,в 2-ч т.СПб.,-1998.
48. *Латыпов Ф.Р.* Комплексный лингвистический анализ восточно-тирренской надписи на памятнике воинской славы с острова Лемнос,-Уфа,-«Полиграфсервис»,-2008,-С.48.
49. *Малюга Ю.Я.* Культурология. Учебное пособие,-Москва,- Инфра-М,-2000,-С.280
50. *Мамедов Ф.* “Культурология - вопросы теории и истории”, Баку, «Абилов, Зейналов и сыновья», 2002.
51. *Мамедов Ф.* “Культурология, как путь к эффективной жизнедеятельности”, Баку, -2006, С.576.
52. *Мамедов Ф.* “Культура управления”, Баку,- 2009, С.720.
53. *Мир-Багирзаде С.А.* «Культура исламской цивилизации», Баку, -Элм, 2011, -250С..
54. *Мир-Багирзаде С.А.* *Очерки по теории и истории культуры Азербайджана*, Баку,-НАНА,-2019,-272С
55. *Мир-Багирзаде С. и др.* Современный Азербайджан в контексте Востока и Запада и мультикультурализм Баку,;Фонд Развития науки при президенте Азербайджанской республики 2018,- С.168.

56. *Мир-Багирзаде Ф.А.* Роль, место и значение символов в познании», Баку, -Элм, 2011, -300С.

57. *Мустафаев Р.* _____ "Глобализация. Новейшие геополитические формулы" (Гармиш, июль, 2002 год)

58. Работы Лесли Уайта по культурологии, Москва, -1996.

59. *Рустем Жангожа* «Мультикультурализм: pro et contra»; -Институт всемирной истории НАН Украины, -Киев, -2016.

60. *Отто Периг.* Прототюрки и индейцы Америки.
<https://forum.ykt.ru/viewmsg.jsp?id=33600013>

BAŞQA DİLLƏRDƏ:

61. *Oscar Stig Wikander* «Maya and Altaic: Is the Maya Group of Languages Related to the Altaic Family», Ethnos 32, 1967, pp. 141-48. («Майя и алтайские языки: относится ли группа языков майя к алтайской семье»))

62. *Thor Heyerdahl* Scandinavian Ancestry Tracing Roots to Azerbaijan//magazine «Azerbaijan International» -2000.

63. *Thomsen M.-L.* The Sumerian Language. — Copenhagen: Akademisk Forlag, 1984. — P. 70.

64. İNTERNET RESURSLARI-VİKİPEDIYA,
ENSİKLOPEDIYALAR VƏ LUĞƏTLƏR.

Qeydlər üçün

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

